

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI**

**TÜRK BASININDA CEMAL PAŞA SUİKASTI VE
YANSIMALARI**

**YÜKSEK LİSANS TEZİ
İLKER ALTUNCU**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Sabahattin Özel**

İSTANBUL 2010

**T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ENSTİTÜSÜ
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ ANABİLİM DALI**

**TÜRK BASININDA CEMAL PAŞA SUİKASTI VE
YANSIMALARI**

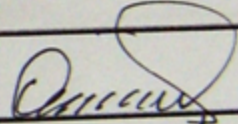
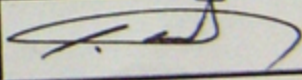
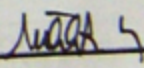
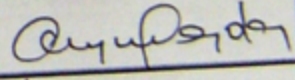
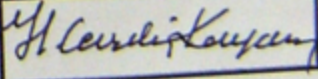
**YÜKSEK LİSANS TEZİ
İLKER ALTUNCU
2901070002**

**TEZ DANIŞMANI
Prof. Dr. Sabahattin Özel**

İSTANBUL 2010

YÜKSEK LİSANS TEZ ONAYI

ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ Anabilim Dalında 2901070002 numaralı İlker ALTUNCU' nun hazırladığı "Türk Basınında Cemal Paşa Suikastı ve Yankıları" konulu YÜKSEK LİSANS TEZİ ile ilgili Tez Savunma Sınavı, İstanbul Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği'nin 15. Maddesi uyarınca 26.10.2019 günü saat 12:30'da yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin'ne* OYBİRLİĞİ /OYÇOKLUĞUYLA kabulüne karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL	Kabul	
Doç. Dr. İslim Çakan HacıBRAHİMÖZÜ	Kabul	
Doç. Dr. Mustafa AYDIN	Kabul	
Yrd. Doç. Dr. Ayşe Seyhan ERDEMİR	Kabul	
Yrd. Doç. Dr. Cevahir KAYAM	Kabul	

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “Türk Basımında Cemal Pařa Suikastı ve Yansımaları ” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı dűşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğundan, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

31 Ağustos 2010

İlker Altuncu

Tez Veri Giriş Formu

T.C
YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
ULUSAL TEZ MERKEZİ

TEZ VERİ GİRİŞİ VE YAYIMLAMA İZİN FORMU

Referans No	386260
Yazar Adı / Soyadı	İlker ALTUNCU
Uyruğu / T.C. Kimlik No	T.C. 43450950426
Telefon / Cep Telefonu	2126779663 / 5306435897
E-Posta	altun4@mynet.com
Tezin Dili	Türkçe
Tezin Özgün Adı	Türk Basınında Cemal Paşa Suikastı Ve Yansımaları
Tezin Tercümesi	The assassination of djemal pasha and Its reflections In the turkish press
Konu Başlıkları	Türk İnkılap Tarihi
Üniversite	İstanbul Üniversitesi
Enstitü / Hastane	Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü
Bölüm	Tarih Bölümü
Anabilim Dalı	Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Anabilim Dalı
Bilim Dalı / Bölüm	Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Bilim Dalı
Tez Türü	Yüksek Lisans
Yılı	2010
Sayfa	84
Tez Danışmanları	Prof. Dr. Sabahattin ÖZEL
Dizin Terimleri	Türk Basını=Turkish Press İttihat ve Terakki=Union and Progress Society
Önerilen Dizin Terimleri	Djemal Pasha=Cemal Paşa Assassination=Suikast
Yayımlama İzni	<input checked="" type="checkbox"/> Tezimin yayımlanmasına izin veriyorum <input type="checkbox"/> Ertelenmesini istiyorum

- a. Yukarıda başlığı yazılı olan tezimin, ilgilenenlerin incelenmesine sunulmak üzere Yükseköğretim Kurulu ulusal Tez Merkezi tarafından arşivlenmesi, kağıt, mikroform veya elektronik formatta, internet dahil olmak üzere her türlü ortamda çoğaltılması, ödünç verilmesi, dağıtımı ve yayımı için, tezimle ilgili fikri mülkiyet haklarım saklı kalmak üzere hiçbir ücret (royalty) ve erteleme talep etmeksizin izin verdiğimi beyan ederim.

02.11.2010

İmza:.....

ÖZET

TÜRK BASININDA CEMAL PAŞA SUİKASTI VE YANSIMALARI

İLKER ALTUNCU

İttihat ve Terakki'nin önder şahsiyetlerinden biri olan Cemal Paşa, 21 Temmuz 1922'de Tiflis'te uğradığı bir suikast sonucu iki yaveriyle birlikte şehit edilmiştir. Çalışmamızda Cemal Paşa suikastının Türk kamuoyundaki yankılarının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Suikastın Türk kamuoyundaki yankısını ortaya koymak için ağırlıklı olarak o devrin gazeteleri incelenmiş, buna ek olarak daha sonraki yıllarda gazete ve dergilerde konuyla ilgili çıkan yazılar çalışmaya dâhil edilmiştir. Tezimiz giriş kısmını takiben üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Cemal Paşa'nın hayatı üzerine genel bilgiler verilmiştir. Birinci bölümde suikasta dair ilk haberlerin basında yer alması ve haberlerin doğrulanma süreci ile suikasta duyulan tepkiler ele alınmıştır. İkinci bölümde, Cemal Paşa suikastının basına yansıyan ayrıntıları, suikastla ilgili kovuşturmalar ve tutuklamalar üzerinde durulmuştur. Bu bölümde ayrıca suikast nedeniyle resmi kurum ve kişilerin beyanatlarına yer verilmiş, son olarak da Cemal Paşa ile yaverlerinin cenaze merasimleri hakkında basında yer alan haberler incelenmiştir. Üçüncü bölümde Cemal Paşa suikastının kimler tarafından yapıldığına dair basındaki çeşitli görüşler konu edilmiştir. Bu bölümde ayrıca Cemal Paşa'nın kişiliği ile askeri ve idari faaliyetleri hakkındaki gazetelerde yer alan görüşler aktarılmıştır.

ABSTRACT

THE ASSOSSINATION OF DJEMAL PASHA AND ITS REFLECTIONS IN THE TURKISH PRESS

ILKER ALTUNCU

Djemal Pasha, who was the one of the pioneer personalities of Committee of Union and Progressive (CUP), was martyred with his two assistants by an assassination in Tiflis, on 21 July 1922. The purpose of this thesis is to indicate the reflection of this assassination on Turkish public opinion. For revealing the repercussions of the assassination of the Turkish public opinion, newspapers published in this period were examined predominantly; let alone to this information, some more articles, which were published in later years, were added to thesis. Our thesis consists of three sections except the introduction. In the introduction, some general information about Djemal Pasha's life was given. In the first section, first news regarding to this assassination, the period of the confirmation of these news, and the reflection of this assassination were handled. In the second section, details reflected in the press about Djemal Pasha's assassination, and prosecutions, and arrestments about this assassination were stated. Moreover, in this section, declarations of official institutions, and declarations of formal people were included. Lastly, news about the funerals of Djemal Pasha's and his assistants were examined. In the third section, there are some various opinions in the press regarding the suspects of Djemal Pasha's assassination are denoted. Also, in this last section, various opinions from the press about the personality of Djemal Pasha, and his military and managerial activities were cited.

İÇİNDEKİLER

Özet.....	i
Abstract.....	ii
İçindekiler.....	iii
Önsöz.....	iv

GİRİŞ

Cemal Paşa'nın Hayatına Genel Bir Bakış.....	1
--	---

BİRİNCİ BÖLÜM

CEMAL PAŞA SUİKASTINA DAİR İLK HABERLER VE SUİKASTA DUYULAN TEPKİLER

A- Cemal Paşa Suikastına Dair İlk Haberler ve Haberlerin Doğrulanma Süreci....	13
B- Cemal Paşa Suikastına Duyulan Tepkiler.....	17

İKİNCİ BÖLÜM

CEMAL PAŞA SUİKASTININ AYRINTILARI VE SONRASINDAKİ GELİŞMELER

A- Cemal Paşa Suikastının Ayrıntıları.....	24
B- Cemal Paşa Suikastıyla İlgili Kovuşturmalar ve Tutuklamalar.....	27
C- Cemal Paşa Suikastıyla İlgili Basında Yer Alan Resmi Beyanat ve Beyannameler.....	33
D- Nota Meselesi.....	37
E- Cenaze Merasimleri.....	38
1- Cemal Paşa ve Yaverlerinin Tiflis'teki Cenaze Merasimi.....	38
2- Cenazelerin Anadolu'ya Getirilmeleri ve Erzurum'a Defnedilmeleri.....	39

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CEMAL PAŞA SUİKASTININ ARDINDAKİ MUHTEMEL GÜÇLER VE CEMAL PAŞA HAKKINDAKİ GÖRÜŞLER

A- Cemal Paşa Suikastının Kimler Tarafından Yapıldığına Dair Basında Yer Alan Görüşler.....	43
1- Cemal Paşa Suikastının Ermeniler Tarafından Yapıldığına Dair Görüşler.....	43
2- Cemal Paşa Suikastının Ruslar Tarafından Yapıldığına Dair Görüşler.....	49
3- Cemal Paşa Suikastının İngilizler Tarafından Yapıldığına Dair Görüşler.....	53
B- Cemal Paşa'nın Kişiliği ile Askeri ve İdari Faaliyetleri Hakkındaki Görüşler....	58
SONUÇ.....	66
KAYNAKÇA.....	68
EKLER.....	71

ÖNSÖZ

Çalışmamızın amacı, 21 Temmuz 1922 günü Tiflis'te gerçekleştirilen Cemal Paşa suikastının, Türk kamuoyu tarafından nasıl karşılandığını ortaya koymaktır. Son dönemlerde Cemal Paşa suikastı ile ilgili yapılan çalışmalarda sadece bu suikastın kimler tarafından yapıldığı konusu üzerinde durulmaktadır. Biz bu çalışmada bu konuya da değinmekle birlikte daha yoğun olarak bu suikastın Türk kamuoyu ve toplumu üzerinde bıraktığı etkiyi izlemeye çalışacağız. Söz konusu etkiyi en iyi görebilme imkânını bize veren en geçerli kaynak, o devrin gazeteleridir. Biz de çalışmamızda yoğun olarak o dönemin gazetelerini ve daha sonraki yıllara ait gazeteler ile dergilerde bu konuyla ilgili çıkan yazıları inceledik. Bu incelemelerimiz sırasında o dönemde Türkiye'de çıkan gazetelerden bu konuyla ilgili haber yaptığını belirleyebildiğimiz Akşam, Hâkimiyet-i Milliye, İkdam, İleri, İstikbal, Peyam-ı Sabah, Tanin, Tercüman-ı Hakikat, Tevhid-i Efkar, Vakit, Varlık, Yeni Gün ve Yeni Şark gazeteleri olmak üzere 13 gazetenin bir yıllık tüm sayıları taranmıştır. Ayrıca bazı önemli konular nedeniyle söz konusu gazetelerin bir sene önceki sayıları da gözden geçirilmiştir. Konuyla ilgili çeşitli yazıların yer aldığı Resimli Tarih Mecmuası, Türk Kültürü, Yakın Tarihimiz, Yaş Türkistan, Yedi Gün dergileri de titizlikle incelenmiştir. Gazete ve dergilerden elde edilen bilgilerin yanında, az sayıda olmakla birlikte Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nde bulduğumuz ve şimdiye kadar yayınlanmamış bazı istihbarat raporları da çalışmamızda yer almıştır.

Cemal Paşa suikastının Türk kamuoyundaki yankılarını konu alan çalışmamızı giriş kısmını takiben üç ana bölüm halinde düzenledik. Giriş bölümünde, Cemal Paşa'nın hayatına yer verilmiştir. İlk bölümde, suikast haberinin bir rivayet olarak ortaya çıkmasıyla doğrulanma süreci ve Türk basınında buna duyulan tepkiler incelenmiştir. İkinci bölümde, suikastla ilgili ayrıntılar, kovuşturma ve tutuklamalar, cinayetin ardından resmi kişiler ile resmi kurumların verdiği beyanat ve beyannameler, bölümün sonunda ise cenaze merasimleri hakkında bilgi verilmiştir. Üçüncü bölümde, suikastın kimler tarafından yapıldığına dair görüşler ile Cemal Paşa'nın ölümünün ardından yazılan yazılarda onun kişiliği ile askeri ve idari faaliyetleri hakkındaki görüşler yer almıştır.

Çalışmalarımın her safhasında bana yardımcı olan Elçin Altuncu'ya, Enver Altuncu'ya Semih Hasan Çebi'ye, Yasemin Gültekin'e, Ahmet Aslan'a, İsmail Kandil'e, Kübra Çalık'a; bütün yol gösterici tavsiyeleri ve esirgemediği desteği için danışman hocam Sayın Prof. Dr. Sabahattin Özel'e teşekkürü bir borç bilirim.

İlker Altuncu

GİRİŞ

CEMAL PAŞA'NIN HAYATINA GENEL BİR BAKIŞ

Ahmet Cemal Paşa, 6 Mayıs 1872'de Çengelköy'de¹ doğdu. Babası askeri eczacı Mehmet Nesib Beydir. Annesi ise Mehmet Nesib Bey'in ikinci eşi olan Binnaz Hanım'dır.² 1890 yılında Kuleli Askeri İdadisi'nden mezun olan Cemal Bey, 13 Haziran 1890'da Mektep-i Harbiye-i Şahane'nin harp sınıfına kayıt yaptırmıştır. Bu okuldan 1893'te ikincilikle ve teğmen olarak mezun olmuştur. Kurmaylık eğitimi almak üzere Erkan-ı Harbiye'ye girmiş olan Cemal Bey, 1895 yılında Erkan-ı Harp Yüzbaşı rütbesini alarak Seraskerlik Erkan-ı Harbiye Dairesi Birinci Şubesi'nde göreve başlamıştır.³

18 Mart 1896 yılında kendi isteğiyle Kırklareli İstihkâm İnşaat şubesinde çalıştırılmak üzere II. Ordu emrinde görevlendirilmiştir. Yine bu görevdeyken 1897 yılında Kolağası olmuş ve Bekir Paşa'nın kerimesiyle evlenmiştir. Fakat eşi doğum sırasında evladıyla birlikte hayatını kaybetmiştir. Bu yüzden sağlığı bozulan Cemal Bey, sıhhi sebeplerle naklini istemiş ve Selanik Redif Fırkası Kurmay Başkanlığını ifa etmek üzere 1898 yılında Selanik'teki III. Ordu emrine gönderilmiştir. Cemal Bey bu görevdeyken 2 Haziran 1898'de Seres Fırkası Kumandanı Mehmet Paşa'nın yeğeni, Binbaşı Hasan Bey ve Ayşe Hanım'ın kızı Seniha Hanım ile evlenmiştir.⁴ Cemal Bey bu tarihlerde Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından gerçekleştirilen askeri teşkilatlanma faaliyetlerine sempati duymakla birlikte hareket içinde aktif olarak yer almadı⁵. Selanik Redif Fırkası Kurmay Başkanlığı görevindeyken daha çok cephe gerisi işleriyle uğraşan Cemal Bey, Selanik'teki ambar ve cephaneliklerde bulunan muhtelif elbise, çarık, silah ve mermilerin vapurlarla İstanbul'a sevk edilmesiyle görevlendirilmiştir.

Cemal Bey 1905 yılında Kurmay Binbaşılık rütbesine yükselmiştir. Daha aktif görevlerde bulunmak isteyen Cemal Bey, III. Ordu Kumandanı Birinci Ferik

¹ **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri**, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, c.1, Ankara 2009, s.262.

² Behçet Cemal, "Başlarken", **Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa**, Hatıralar, Selek Yayınları, İstanbul, 1959,s.11.

³ Nevzat Artuç, **Ahmet Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008,s.28.

⁴ Cemal, **a.g.e.**, s.12.

⁵ M. Şükrü Hanioglu, "Cemal Paşa mad." **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**,c. 7, İstanbul, 1993, s.305.

Nasır Paşa tarafından 27 Aralık 1905 tarihli emirle Ustrumca, Alasonya, Koçana, Toyran havalisinde komitacılarla yapılan çatışmalara katılmış ve kaçan eşkıyaların takibinde bulunmuştur.⁶

Cemal Bey, 1906 yılında Şark Demiryolları Selanik Hattı Müfettişliği'ne ve buna ilaveten askeri yollar inşasının çabuklaştırılması görevlerine atanmıştır.⁷ 1906 yılının son aylarında Cemal Bey, Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'ne dahil olmuştur. Şark Demiryolları Selanik Hattı Müfettişliği görevi sayesinde bütün Rumeli'de serbestçe dolaşma imkânına kavuşan Cemal Bey, cemiyetin teşkilat işleriyle uğraşmaya başlamış ve Selanik bölük teşkilatını vücuda getirmiştir. Cemal Bey'in bu çalışmaları sayesinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti, Selanik'te mahalle mahalle örgütlenerek oldukça kuvvetli bir konuma gelmiştir. Cemal Bey de bu çalışmalar sayesinde Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin önde gelen isimlerinden biri olmuştur.

Mart 1907'de II. Ordu Komutanlığı'nın isteği üzerine Cemal Bey, geçici olarak Edirne'deki II. Ordu Komutanlığına bağlı İkinci Şube Müdürlüğü'ne tayin edilmiştir. Cemal Bey bu görevde bir süre çalıştıktan sonra Selanik Erkan-ı Harbiyesi Müşirriyet Vekaleti isteğiyle tekrar Selanik'e dönmüş ve Selanik Erkan-ı Harbiyesi'nde daha merkezi bir görevde istihdam edilmiştir. Selanik'teki bu görevine devam etmekte olan Cemal Bey, Doğu Anadolu'daki eşkıyalık hareketlerinin artması üzerine Ağustos başlarında Doğu Anadolu'ya gönderilmiştir.⁸ Cemal Bey bu görevinin ardından yeniden Selanik'teki asıl vazifesine dönmüştür. 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerde İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından İstanbul'da siyasi durumu kontrol altında tutmak üzere gönderilen heyette yer alarak Sadrazam Sait Paşa ile yapılan görüşmelerde bulunmuştur.⁹ Bu görüşmelerden yaklaşık bir hafta sonra 10 Ağustos 1908'de kaymakamlığa terfi eden Cemal Bey, bir müddet daha İstanbul'da kaldıktan sonra yeniden Selanik'e dönmüştür.¹⁰

1909 senesi ocak ayında Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin telkinleri tesiriyle Doğu Anadolu vilayetlerinde Ermeniler, Kürtler ve Türkler arasındaki arazi anlaşmazlıklarını çözmek için bu vilayetlere bir teftiş kurulu

⁶ Artuç, **a.g.e.** , s.30.

⁷ Cemal, **a.g.e.** , s.12.

⁸ Artuç, **a.g.e.** s.34-36. Ayrıca; İkdam, Sayı:9113 (30 Temmuz 1922),s.1.

⁹ Hanioglu, **a.g.m.** , s.305.

¹⁰ Artuç, **a.g.e.** ,s.59.

göndermeye karar vermiştir. Cemal Bey, Meclis-i Ayan azasından adliye müfettişi Galip Bey'in reisliğinde oluşturulan bu heyette aza olarak görevlendirilmiş fakat kurulun gönderilmesi konusundaki çıkan anlaşmazlıklar neticesinde 31 Mart Vakası'nın meydana gelişine kadar İstanbul'da vazifesiz beklemeye mecbur olmuştur.¹¹

31 Mart Vakası üzerine İstanbul üzerine yürüyen Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu'nun 22 Nisan'da Yeşilköy'e ulaşmasıyla Cemal Bey de orduya dahil olmuş ve bu ordunun İstanbul'daki hareketine katılmıştır.¹² Hareket Ordusu İstanbul'a girdikten kısa bir süre sonra kontrolü ele geçirmiştir. İstanbul'da sıkıyönetim ilan edilmiş ve 31 Mart sanıklarının yargılanması amacıyla bir Divan-ı Harb-i Örfi kurulmuştur. Cemal Bey, söz konusu mahkemeye aza olarak atanmış ve mahkemenin çalışmalarına katılmıştır.

Cemal Bey, 18 Mayıs 1909'da Üsküdar Mutasarrıflığı'na tayin edilmiştir. İki ay gibi kısa bir süre görev yaptığı Üsküdar Mutasarrıflığı'nda sert tedbirlerle huzur ve güvenliği sağlamanın yanı sıra başıboş olan belediye hizmetlerini ve sosyal hayatı da bir düzene sokmaya çalışmıştır.¹³

14 Nisan 1909'da başlayıp 25 Nisan 1909'a kadar devam eden Adana olaylarının yatıştırılmasının ardından hükümet, bozulan huzur ve düzenin tekrar sağlanabilmesi için bölgeye yeni bir vali gönderilmesine karar vermiştir. Bu doğrultuda Cemal Bey 1 Ağustos 1909 tarihinde Adana Vali Vekilliğine, bu görev uhdesinde olmak üzere ayrıca Adana Kuvva-i Mürettebe Komutanlığı'na atanmıştır. Cemal Bey, bölgede yürüttüğü başarılı çalışmaları nedeniyle 2 Ekim 1909 tarihinde Adana Valiliği'ne asaleten atanmıştır. Yaklaşık iki yıl süren görevinde Adana Olayları'nın izlerini silmeye çalışmış, şehrin güvenlik problemlerini ortadan kaldırmış ve imar faaliyetlerine ağırlık vererek şehirdeki hayatı normale döndürmüştür.¹⁴

Cemal Bey, 14 Haziran 1911 tarihli irade-i seniyye ile Bağdat Valiliği'ne atanmıştır. Son derece geniş yetkilerle bu göreve getirilen Cemal Bey, imar işlerine

¹¹ Alpay Kabacalı, "Cemal Paşa ve Anıları, Hatıralar Cemal Paşa" Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s.377-378.

¹² Hanioglu, a.g.m. , s.305.

¹³ Artuç, a.g.e.,s.68.

¹⁴ A.e. ,s.87.

ağırlık vermiş ve Hindiye Barajının temelini atmıştır. Cemal Bey, Bağdat'ta Arap milliyetçilerinin faaliyetlerine engel olmak için yoğun çaba göstermiştir. 22 Temmuz 1912 tarihinde Gazi Ahmet Muhtar Paşa tarafından kurulan hükümetten rahatsızlık duyan Cemal Bey, efkar ve hareketini benimsemediği bir hükümetle çalışamayacağını belirterek görevinden istifa etmiştir.

Bağdat'tan İstanbul'a dönen Cemal Bey, Balkan Harbi genel seferberliğinin ilanı üzerine Harbiye Nezareti'ne başvurarak askeri bir vazife istemiştir.¹⁵ Harbiye Nezareti tarafından bu isteği uygun görülen Cemal Bey, 4 Ekim 1912'de Konya Redif Fırkası Kumandanlığı'na atanmıştır. 16 Ekim'de birliğinin başına geçen Cemal Bey, 19 Ekim 1912 'de Kurmay Albaylığa terfi etmiştir.¹⁶ Cemal Bey, Balkan Harbi'nin en ağır yenilgilerinden olan Kırklareli ve Pınarhisar- Vize mağlubiyetlerini yaşamış, bu mağlubiyetlerin ardından Kırklareli- Vize hattı üzerindeki Osmanlı ordularının ricat hareketlerini düzenlemekle görevlendirilmiştir. Bozguna uğramış birliklerin Çatalca hattına çekilmesinde önemli rol oynayan Cemal Bey, 3 Kasım 1912'de fırkasının sağ kalanlarıyla birlikte IV. Kolordu emrinde savaşa katılmıştır. Ancak düşmanın devam eden taarruzları karşısında birlikleriyle Istıranca istikametine doğru çekilmek zorunda kalmıştır. Başkumandanlık Vekâleti'nin emriyle 10 Kasım'da Yassıviran- Uzunlu- Nakkaşköy- Mahmutpaşa hatlarını savunmakla görevli IV. Nizamiye Fırkası Kumandanlığı'na tayin edilen Cemal Bey, burada hem savunma mevzilerini hazırlamış hem de moralleri bozulan askerleri motive etmeye çalışmıştır. Fakat Osmanlı ordusunu kasıp kavuran kolera hastalığına yakalanan Cemal Bey, 24 Kasım 1912'de birliklerini teftiş ederken bayılmış ve hastalığının ilerlemesi üzerine İstanbul'a gönderilmiştir.¹⁷

Cemal Bey, 30 Ekim 1912'de kurulan Kamil Paşa kabinesi tarafından İttihatçılar aleyhine gerçekleştirilen takibat çerçevesinde "Büyük Kabine" aleyhine propaganda yaptığı iddiası ile Divan-ı Harb-i Örfi'ye teslim edildiyse de davası başlamadan serbest bırakıldı.¹⁸ Serbest kaldıktan sonra Çatalca'daki IV. Nizamiye

¹⁵ A.e. ,s.98-100.

¹⁶ **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri**, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejil Etüt Başkanlığı Yayınları, c.1, Ankara 2009, s.262-263.

¹⁷ Artuç, **a.g.e.** , s.100-102.

¹⁸ Hanioğlu, **a.g.m.** , s.305-306.

Fırkası'nın başına geçen Cemal Bey, 26 Aralık 1912'de İstanbul Menzil Müfettişliği ve Ordu Reisliği görevlerine atanarak tekrar İstanbul'a dönmüştür.¹⁹

Kamil Paşa kabinesince I. Balkan Savaşı sonunda büyük devletlerle yapılan pazarlıklara karşı İttihat ve Terakki tarafından yürütülen propaganda faaliyetlerinde önemli roller oynayan Cemal Bey, Enver Bey'in öncülük ettiği darbe girişimine destek verdi. 23 Ocak 1913'te Enver Bey liderliğinde gerçekleştirilen Babiâli Baskını ile Sadarete getirilen Mahmut Şevket Paşa'nın emriyle İstanbul Muhafızlığı'na tayin edildi. Görevine hemen başlayan Cemal Bey, darbe sonrasındaki karışıklığın sona erdirilmesinde önemli rol oynadı. İttihatçılar tarafından büyük kin beslenen nazırları koruma altına almış, gazetelerde mutedil yazılar yayımlayarak durumu sakinleştirmeye çalışmıştır. İstanbul Muhafızlığı görevinin yanı sıra Çatalca'da bulunan ordunun Harekât Üssü Komutanlığı'nı da yürütmüştür. Muhafızlığı esnasında İttihat ve Terakki karşıtlarının hükümet aleyhine yürüttükleri faaliyetlerle uğraşmakla birlikte kaçakçılığa karşı şiddetli tedbirler almıştır. Prens Sabahattin Bey'in kâtibi Satvet Lütfü Bey'in teşkilatlandığı muhalifler grubunun hükümet değişikliği teşebbüsünü hazırlık aşamasındayken bastırmıştır.²⁰ 11 Haziran 1913 tarihinde Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi üzerine İstanbul'da sıkıyönetimin artırılması yönünde emirler vermiş ve kısa süre içerisinde İstanbul'a tamamen hâkim olarak suikasta karıştıkları belirlenenleri tutuklatmıştır.

Cemal Bey, II. Balkan Savaşı sırasında İttihat ve Terakki'nin Edirne'nin geri alınması yolundaki teşebbüsünü desteklemiş ve kararsız olan nazırlarla görüşerek onları ikna etmeye çalışmıştır.²¹ Edirne'nin geri alınmasının ardından Bulgarlarla yapılan görüşmelere askeri müşavir olarak katılmış ve İstanbul Antlaşması'nın şartları çerçevesinde Batı Trakya'nın Bulgarlara teslimini sağlamıştır.²²

30 Ekim 1913 tarihinde İstanbul Muhafızlığı'nın lağvedilmesi üzerine, aynı tarihte Birinci Kolordu Kumandan Vekâleti ve İdare-i Örfiyye Reisliği görevine atanmıştır. Alman Islah Heyeti Başkanı Liman Von Sanders'in 5 Aralık 1913'te Cemal Bey'in yerine Birinci Kolordu Kumandanlığı Vekâletine atanmasının ardından bu görevinden ve İdare-i Örfiyye Reisliği'nden ayrılan Cemal Bey, 16/17 Aralık 1913'te Nafia Nazırlığı'na vekaleten atanmıştır. 3 Ocak 1914 tarihinde

¹⁹ Artuç, **a.g.e.** , s.102. Ayrıca; İkdâm, Sayı:9113 (30 Temmuz 1922),s.1.

²⁰ Hanioglu, **a.g.m.** , s.306.

²¹ Kabacalı, **a.g.e.**, s.59.

²² Hanioglu,**a.g.m.**, s.306.

Mirlivalık rütbesine terfi eden Cemal Paşa, 25 Şubat 1914 tarihinde de Nafia Nazırlığı'na asaleten atanmıştır.

Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın, ordunun yeniden yapılandırılması çerçevesinde özellikle kara kuvvetlerinde yaptığı çalışmalara paralel olarak deniz kuvvetlerinde de aynı tedbirlerin alınmasına ihtiyaç duyulmuş, bu iş için ismi üzerinde anlaşılan Cemal Paşa 9/10 Mart 1914 tarihinde Bahriye Nazırlığı görevine atanmıştır. Bahriye Nezareti'nin bürokrasinin etkisinden kurtarılarak süratle iş görebilecek hale getirilmesi için düzenlemeler yapmış, Osmanlı sularında sahil güvenlik birimleri meydana getirmiş ve yeni tesis edilen liman başkanlıklarına en faal subayların atanmasına çalışmıştır. Osmanlı tersanelerinin işleriyle ilgilenen Cemal Paşa, Bahriye personelinin rütbe isimlerini de değiştirerek bu konuda yeni düzenlemeler yapmıştır.²³

Cemal Paşa, Fransız Elçisi Bompert tarafından Osmanlı Hükümeti'ne yapılan teklif üzerine incelemelerde bulunmak amacıyla 3 Temmuz 1914'te Paris'e gönderilmiştir. Hükümet, Cemal Paşa'dan Adalar meselesinin halledilmesi için Fransa'nın desteğinin sağlanmasını ve bir Osmanlı- Fransız ittifakı için zemin hazırlanmasını istemiştir. Fransız deniz manevralarını takip eden Cemal Paşa, Fransız yetkililerine merkezi devletleri çembere almak için Osmanlı Devleti'yle ittifak yapmalarını teklif etti. Ancak Fransızlar diğer müttefikler onaylamadıkça herhangi bir siyasi ittifaka yanaşmayacaklarını Cemal Paşa'ya bildirdiler.²⁴ 18 Temmuz 1914'te Paris'ten ayrılan Cemal Paşa, daha sonraları Almanya İmparatorluğu ile sürdürülen pazarlıklarda aktif rol oynamamakla birlikte diğer İttihatçılar gibi bir siyasi ittifak için son seçenek olan bu girişimi destekledi.

Cemal Paşa, Osmanlı Donanmasına bağlı gemilerin Rus Karadeniz Filosu'na ve Rus limanlarına saldırısı ile başlayan kabine krizinde savaş yanlısı grup içinde yer almış ve savaşa giriş kararını desteklemiştir.

5 Kasım 1914'te Bahriye Nazırlığı uhdesinde kalmak üzere İstanbul ve çevresinde bulunan 2. Ordu Komutanlığı'na atanan Cemal Paşa'ya, Enver Paşa tarafından hem Mısır seferini icra hem de Suriye ile Filistin'deki asayişini temin görevi teklif edilmiştir. Enver Paşa'nın söz konusu teklifini kabul eden Cemal Paşa, 18 Kasım 1914 tarihli emirle Bahriye Nazırlığı uhdesinde kalmak üzere IV. Ordu

²³ Artuç, a.g.e. , s.140-143.

²⁴ Hanioglu, a.g.m., s.306.

Kumandanlığı ile Suriye, Filistin, Hicaz, Kilikya Genel Valiliği'ne atanmıştır. Cemal Paşa 21 Kasım 1914'te Haydarpaşa'dan trenle Şam'a hareket etmiştir. 30 Kasım'da Halep'e varan Cemal Paşa 17 Aralık'ta Beyrut'a geçmiş, 1915 Ocak ayının ilk haftasında da Kudüs'e ulaşarak IV. Ordu Karargâhını burada kurmuştur.

Birüssebi taraflarında toplanan Osmanlı kuvvetleri, İngilizlerin tuttuğu Kanal'a doğru harekâta girişmiş, 2/3 Şubat 1915'te başlayan I. Kanal Harekâtı'nda yaklaşık 30 saat süren şiddetli çarpışmalar neticesinde düşmana ait bir gemi batırılmıştır. 600 kadar Türk askeri Kanal'ı geçmeyi başarmışsa da arkadan destek alamadıkları için esir düşmüştür. İngilizlerin ağır top atışları üzerine Türk taarruzu tamamen durdurulmuş, 3 Şubat akşamı Cemal Paşa tarafından geri çekilme kararı alınmıştır.

16 Temmuz 1916'da yaklaşık 10.000 muharip Osmanlı kuvveti II. Kanal Harekâtı olarak bilinen bu harekâta, Romani ve Katya bölgesindeki İngiliz hatlarına karşı ilerleyerek 2 Ağustos'ta taarruza geçmiş fakat düşman mevzilerinin kuvvetli tahkim edilmesi ile yoğun topçu ateşi nedeniyle 3/ 4 Ağustos'ta Sina'ya doğru geri çekilmek zorunda kalmıştır.²⁵

Osmanlı ordusunu elden geldiği kadar Mısır'dan ve Süveyş su yolundan uzak tutmak isteyen İngilizler, 26 Mart'ta Gazze'deki Türk cephesine saldırmışlardır. Sayı ve teçhizat yönünden çok üstün olan İngilizler, Türk kuvvetleri karşısında çok kayıp vererek çekilmek zorunda kalmışlardır. Takviye edilen İngiliz kuvvetleri 17 Nisan 1917'de tekrar saldırıya geçmiş fakat Türk kuvvetlerinin direnişi sonucu 20 Nisan'da ağır kayıplar vererek çekilmişlerdir.²⁶ Osmanlı Hükümeti 17 Haziran 1917'de Gazze savunmalarında göstermiş olduğu üstün başarılarından dolayı Cemal Paşa'nın "Murassa Osmani Nişanı" ile taltif edilmesine karar vermiştir.²⁷

29 Temmuz 1917'de Enver Paşa'ya gönderdiği bir telgrafta IV. Ordu'nun ihtiyaçlarını temin etmek için İstanbul'a gelmek istediğini bildiren Cemal Paşa, Enver Paşa'nın girişimleri sonucunda İstanbul'a geldikten birkaç hafta sonra Almanya İmparatoru'nun özel isteğiyle resmen Almanya'ya davet edilmiştir. 25

²⁵ Artuç, a.g.e.,s.195-220.

²⁶ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, c.III/3,s.356.

²⁷ **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri**, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı Yayınları, c.1, Ankara 2009, s..263.

Ağustos 1917 tarihinde Almanya'ya giden Cemal Paşa, Eylül ortalarında İstanbul'a dönmüştür. Cemal Paşa bu tarihlerde, Yıldırım Ordular Grup Komutanlığı vazifesine atanan Falkenhayn ile 7. Ordu Komutanı Mustafa Kemal arasındaki anlaşmazlığı çözmek vazifesiyle görevlendirilmiştir.²⁸ Bu gelişmeler yaşanırken 27 Eylül 1917'de IV. Ordu lağvedilmiş, yerine Suriye ve Garbi Arabistan Umum Kumandanlığı kurulmuştur. Cemal Paşa aynı gün bu yeni ordunun komutanlığına atanmış ayrıca Hicaz, Asir ve Yemen cepheleri de kendisine bağlanmıştır.²⁹ Cemal Paşa 22 Ekim 1917'de Korgeneralliğe terfi etmiştir.³⁰ 9 Aralık 1917'de Kudüs'ün düşmesinin ardından 12 Aralık 1917'de Suriye'den ayrılıp İstanbul'a dönmüştür.

8 Temmuz 1918'de kurulan ikinci Talat Paşa kabinesinde yeniden Bahriye Nazırı olarak görev alan Cemal Paşa, kısa bir süre sonra sıhhi nedenlerden dolayı izin alarak Macaristan'a gitmiş ve Eylül başlarında tekrar İstanbul'a dönmüştür.

Birinci Dünya Harbi'nin Osmanlı Devleti aleyhine neticelenmesi üzerine İttihat ve Terakki Fırkası yenilginin tüm sorumluluğunu yüklenerek daha iyi koşullarda bir barış antlaşması yapılması umuduyla hükümetten çekilmeye karar vermiş ve Talat Paşa Kabinesi bu karar doğrultusunda istifa etmiştir. Cemal Paşa'nın Bahriye Nazırlığı görevi de bu tarihten itibaren sona ermiştir.³¹

1 Kasım 1918'de toplanan İttihat ve Terakki Fırkası'nın son kongresinde bir konuşma yapan Talat Paşa, İttihat ve Terakki hükümetinin iktidardan çekildiği gibi İttihat ve Terakki Cemiyeti rüesasının da mevkilerini terk etmekte olduklarını belirtmiştir. Talat Paşa'nın bu konuşmasının ardından Cemal, Enver, Talat Paşalar ile beş kişilik İttihatçı grup 1 Kasım'ı 2 Kasım'a bağlayan gece İstanbul'dan gizlice ayrılarak yurdu terk etmişlerdir.³²

Arkadaşlarıyla birlikte Odesa Limanı'na varan Cemal Paşa, uzun bir tren yolculuğunun ardından Berlin'e ulaşmıştır. Berlin'deki gergin ortam ve sürekli yapılan aramalar nedeniyle Cemal Paşa, kısa bir süre için daha sakin olan Münih'e geçmiştir. Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri'nin İttihatçıların iadesiyle ilgili

²⁸ Artuç, **a.g.e.**, s.230-234.

²⁹ Bayur, **a.g.e.**, s.421.

³⁰ **Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri**, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Strateji Etüt Başkanlığı Yayınları, c.1, Ankara 2009, s.262.

³¹ Artuç, **a.g.e.**, s.293-295.

³² Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, c.III/4, s.471.

Almanya üzerindeki baskılarının artması sonucu Almanya'dan ayrılmaya karar veren Cemal Paşa, İsviçre'de bulunan eski yaveri İsmet Bey'in yardımları sayesinde 1918 yılının Aralık ayında İsviçre'ye gitmiştir. Cemal Paşa İsviçre'de Davos yakınlarında bulunan Klosters isimli bir kasabaya yerleşmiştir. Burada bir yıla yakın bir zaman kalan Cemal Paşa, hatıratını da buradaki ikameti sırasında yazmıştır.

İsviçre'de gazeteler yoluyla Avrupa siyasetini ve Anadolu'daki hareketleri takip eden Cemal Paşa, Hindistan sınırında İngilizler aleyhinde çalışmak ve bu sayede İngilizleri rahatsız ederek Türk Milli Mücadelesi'ne yardım etmek maksadıyla Afganistan'a gitmeye karar vermiştir.³³

Cemal Paşa, 1919 yılının Kasım ayında Almanya'ya geçmiştir. Almanya'da Talat Paşa ve Sovyet Hariciyesinde görevli Radek'le bir araya gelerek Afganistan'da yapmak istedikleri hakkındaki görüşlerini açıklamıştır. Bu görüşmelerde ortaya attığı Afganistan projesinin olumlu karşılanması üzerine bu konuyla ilgili Rus yetkilileriyle görüşmek üzere Rusya'ya gitmeye karar vermiştir. Cemal Paşa, 18 Mayıs 1920'de Berlin'den memleketlerine iade edilen Rus esirler arasına karışarak önce Reval'e geçmiş, oradan Petersburg'a daha sonra da 27 Mayıs 1920'de Moskova'ya ulaşmıştır.³⁴

Rusya'da Çiçerin ve Karahan'la görüşen Cemal Paşa, Afganistan ile ilgili projelerinin kabul edilmesi üzerine bu konuyla ilgili yaptığı görüşmelerden Mustafa Kemal Paşa'yı haberdar etmiştir. 12 Temmuz 1920'de Moskova'dan ayrılarak Bakü üzerinden Türkistan'a giden Cemal Paşa, Buhara, Taşkent, Fergane Türkleri ile Moskova Hükümeti'ni barıştırmaya çalışmıştır.

Mustafa Kemal Paşa 18 Ağustos 1920 tarihli bir genelgeyle Abdurrahman Bey'i TBMM adına Afganistan temsilcisi olarak görevlendirmiş ve Afgan Emiri'ne bir mektup yazarak ortak düşmanları olan İngilizlere karşı birlikte hareket etmeyi teklif etmiştir. Bu sıralarda yanındaki bazı Türk subaylarıyla Taşkent'ten ayrılan Cemal Paşa, 14 Eylül 1920'de Afganistan Emiri Amanullah Han'ın daveti üzerine Herat'tan ayrılmış ve Ekimin ilk haftasında Kabil'e ulaşarak Emir tarafından çok samimi bir şekilde karşılanmıştır.³⁵

³³ Tevhid-i Efkar, Sayı: 3454 (18 Ağustos 1922),s.1.

³⁴ Ferudun Kandemir, "Cemal Paşa'nın Son Günleri", **Yedi Gün Dergisi**, Sayı: 73, s.14-17.

³⁵ Artuç, **a.g.e.**, s.318-320.

Cemal Paşa, Doğu'nun İngiliz emperyalizminden kurtulup yeniden ayağa kalkabilmesi amacıyla kendisinin Afganistan ve Hindistan, Enver Paşa'nın İran, Mustafa Kemal Paşa'nın ise Anadolu'daki potansiyel gücü harekete geçirmelerini zaruri görüyor ve bu amaçla ortak düşman İngilizlere karşı Sovyetlerin desteğinin sağlanmasını istiyordu. Kabil'de Afgan Emiri Amanullah Han ile yaptığı görüşmede bu maksatları gerçekleştirebilmeleri için Afganistan'ın muntazam bir orduya ihtiyacı olduğunu, bunu kendisinin Türkiye'den getireceği subaylarla gerçekleştireceğini belirtmiştir. Afgan Emiri ile görüş birliğine varan Cemal Paşa derhal çalışmalara başlamıştır. Beraberinde getirdiği on altı kişilik Türk subay grubuyla beraber örnek bir kıta teşkil etmiş, yerli subay yetiştirmek için bir okul açmış, mevcut Harp Dairesini Harbiye Bakanlığı haline getirmiş, ordunun acil ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak küçük bir silah fabrikası açmış, Ankara'dan yeni subaylar istemiş, gerekli silah ihtiyacı için Almanlar ve Ruslar ile görüşmelerde bulunmuş, askeri harcamalar için ayrı bir bütçe oluşturulmasını sağlamış, tercüme bürosu açarak askeri konulardaki önemli kitapları Afgan diline çevirtmiştir. Cemal Paşa, askeri düzenlemelerin yanında birçok idari ve adli düzenlemeler de yapmış, bütçe kanunu oluşturmuş ve kabine teşkilatında bazı değişiklikler yapmıştır.³⁶

Cemal Paşa'nın Afganistan ile Rusya arasında bir anlaşma yapılması konusundaki görüşleri ve Amanullah Han üzerindeki tesirleri 28 Şubat 1921'de Sovyet- Afgan anlaşmasının imzalanmasında etkili olmuştur.³⁷

Enver Paşa'nın 20 Temmuz 1921 tarihli mektubunda kendisiyle görüşmek istediğini öğrenen Cemal Paşa, Eylül başlarında bu buluşmayı gerçekleştirmek üzere Kabil'den ayrılmıştır. Önceden kararlaştırılan yere gelindiğinde Enver Paşa'nın orada olmaması nedeniyle görüşme gerçekleşmemiştir. Cemal Paşa bunun üzerine Moskova'ya geçmiştir. Cemal Paşa ailesiyle görüşmek üzere Berlin'e gitmek üzereyken Enver Paşa'nın Buhara'da Basmacılarla birlikte Ruslara karşı harekete geçtiği haberini almıştır. Bu olay Rusların Cemal Paşa'ya olan güveninin sarsılmasına neden olmuştur.³⁸

³⁶ Tevhid-i Efkar, Sayı:3454 (18 Ağustos 1922),s.1.

³⁷ Artuç, **a.g.e.**, s. 323-324.

³⁸ Ferudun Kandemir, "Cemal Paşa'nın Son Günleri", **Yedi Gün Dergisi**, Sayı: 74, s.14-17. Ayrıca; İsmet Karadoğan, "Cemal Paşa'yı Ruslar Öldürmüştü", **Yakın Tarihimiz**, Sayı: 15, 1962,s.36.

18 Kasım 1922'de Moskova'dan ayrılan Cemal Paşa öncelikle Münih'e geçerek ailesiyle buluşmuş, daha sonra Berlin'de bulunan Afganistan Hükümeti temsilcisi Muhammed Veli Han'la görüşmek için Berlin' gitmiştir. Cemal Paşa, Almanya'da bulunduğu süre zarfında Almanya'dan Afganistan'a bir elçilik heyetinin gönderilmesi ve iç güvenlik için gerekli silahların bir kısmının karşılanması isteklerinde bulunmuştur. Ayrıca Alman sermayedarları ile görüşen Cemal Paşa onlardan Afganistan'da fabrikaların kurulması, madenlerin işletilmesi ve bayındırlık işleri için gerekli alt yapının oluşturulması işlerini üstlenmelerini teklif etmiştir. Fakat Cemal Paşa'nın bu teklifleri kabul edilmemiştir.

Almanya teşebbüslerinden beklediği sonuçları alamayan Cemal Paşa, Afganistan için Fransa ve İtalya'nın desteğini sağlamak istemiştir. 1 Mart 1922'de Paris'e giden Cemal Paşa aynı otelde kaldığı Kont Sforza ile görüşerek İtalya'nın Afganistan'a elçilik heyeti göndermesini istemiştir. 3 Mart'ta Fransa Başbakanı Poincare ile bir görüşme yaparak Kabil'de Fransız elçiliği kurulması, Afganistan'da demiryolu inşası, madenlerin işlenmesi ve arazi incelemeleri için bir bilim heyetinin gönderilmesi, Afganistan'a gönderilecek silah ve teçizatın ihracına müsaade edilmesi taleplerini iletmiştir. Poincare, bu konuyu ancak Paris'te yapılacak Yakın Doğu barış görüşmelerinden sonra ele alabileceklerini söyleyerek Cemal Paşa'dan bir süre beklemesini istemiştir. Cemal Paşa, Mart sonunda Poincare ile bir kez daha görüşmüş ve kendisine Afganistan'a şu an için bir elçilik heyeti gönderilmesinin zor olduğu söylenmiştir.³⁹

7 Nisan 1922'de yeniden Almanya'ya dönen Cemal Paşa, buradan Afganistan'a gitmek için 8 Mayıs'ta Moskova'ya gelmiştir. Ancak daha önceki ziyaretlerinin aksine Cemal Paşa, Ruslar tarafından soğuk bir şekilde karşılanmıştır. Hariciye Komiseri Karahan Cemal Paşa ile yaptığı görüşmede, Enver Paşa'nın Rusya'ya karşı hareketinde Afganistan ve İngiltere'den para ile silah yardımı aldığı belirlendiğini, bu nedenle de Afganistan'a yapmayı düşündükleri yardımı keseceklerini, Hindistan ihtilalinden de şimdilik vazgeçtiklerini belirtmiştir. Cemal Paşa kendisinin Enver Paşa'nın Buhara'daki faaliyetleri ile bir alakası olmadığı ve Enver Paşa'nın hareketinin yanlış olduğunu düşündüğü yolunda Rus yetkililerini ikna etmeye çalışmış, gazetelere demeçler vermiştir. Bu girişimlerinden gerekli

³⁹ Artuç, **a.g.e.**, s. 348. Ayrıca; Ferudun Kandemir, "Cemal Paşa'nın Son Günleri", **Yedi Gün Dergisi**, Sayı: 81, s.6-7.

neticeleri elde edemeyen Cemal Paşa, 5 Temmuz 1922'de Moskova'dan ayrılarak Tiflis'e gitmiştir.

Cemal Paşa Tiflis'ten Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı 9 Temmuz tarihli mektubunda gerginleşen Türk-Sovyet ilişkilerinin düzeltilmesini, resmi bir yazıyla kendisinin Enver Paşa'yla hiçbir ilgisinin olmadığını ilan edilmesini ve Afganistan meselesini görüşmek üzere Kars veya Trabzon'a davet edilmesini istemiştir. Mustafa Kemal Paşa'dan bir haber gelinceye kadar Tiflis'te kalmayı uygun gören Cemal Paşa, 21 Temmuz 1922 gecesi Tiflis'te uğradığı silahlı saldırı sonucu yanındaki iki yaveriyle beraber şehit edilmiştir.⁴⁰

⁴⁰Artuç, **a.g.e.** ,s. 349.

BİRİNCİ BÖLÜM

CEMAL PAŞA SUİKASTINA DAİR İLK HABERLER VE SUİKASTA DUYULAN TEPKİLER

A- Cemal Paşa Suikastına Dair İlk Haberler ve Haberlerin Doğrulanma Süreci

Cemal Paşa'nın suikasta uğradığına dair ilk haber Yeni Şark gazetesinin 25 Temmuz 1922 tarihli sayısında çıkmıştır. “*Cemal Paşa Tiflis'te Katledildi*” başlığıyla verilen haberde güvenilir kaynaklardan alınan bilgilere göre, eski Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın Afganistan'a dönerken Tiflis'te yaverleriyle beraber şehit edildiği, Cemal Paşa'nın yanında yaver olarak İsmet¹ ve Nusret Beylerin bulunduğu belirtilmiş, suikastın kimler tarafından ve ne maksatla yapıldığına dair henüz bir haberin alınmadığı ve Cemal Paşa'nın eski hatalarını tamir edemeden bu şekilde ölümünün üzüntü verici olduğu ifade edilmiştir.² Yeni Şark gazetesinin bu kesin ifadelerle duyurduğu suikast haberi diğer gazeteler tarafından şüpheyile karşılanmıştır. 26 Temmuz tarihli İkdam gazetesinde “*Cemal Paşa'nın Katli*” başlığıyla verilen haberde Yeni Şark gazetesinin konuyla ilgili haberi verildikten sonra, zaten İstanbul'da Cemal Paşa'nın öldürüldüğüne dair bazı rivayetlerin dolaştığı fakat bu rivayetlerin hakikate yakın olduğunun hiçbir güvenilir kaynak tarafından doğrulanmadığı, bu nedenle de söz konusu haberin ihtiyatla karşılanması gerektiği belirtilerek bir vatandaşımızın daha yabancı, kindar bir kurşuna kurban gitmemiş olması temenni edilmiştir.³ Aynı tarihli Akşam gazetesinin konuyla ilgili haberinde, Cemal Paşa'nın Tiflis'te Ermeniler tarafından katledildiği haberinin doğrulanmaya muhtaç olduğu belirtilmiştir. Alınan bu suikast haberinin henüz hiçbir kaynak tarafından teyit edilmediği ve teyit edilinceye kadar da ihtiyatla karşılanması gerektiği vurgulanmıştır. Çünkü bir iki gün zarfında Tiflis'ten İstanbul'a gelenler Cemal Paşa'nın Tiflis'te olmadığını söylemişlerdir. Diğer taraftan Cemal Paşa'nın Almanya'da olduğu da söylenmektedir. Ayrıca Akşam gazetesinin kendi

¹ Cemal Paşa'nın yanında bulunan yaverlerinden hangisinin öldürüldüğü ve öldürülenlerin isimlerinin ne olduğu konusunda uzun bir süre karışıklık yaşanmış fakat suikastla ilgili ayrıntılar ortaya çıkmaya başlayınca şehit olan yaverlerin Süreyya ve Nusret Beyler oldukları anlaşılmıştır

² Yeni Şark, Sayı: 294 (25 Temmuz 1922), s.1.

³ İkdam, Sayı: 9109 (26 Temmuz 1922), s.1.

istihbaratına göre de Cemal Paşa Moskova'da bulunmaktadır. ⁴ Aynı tarihli Tevhid-i Efkar gazetesi “ *Cemal Paşa Tiflis'te Katledildi Mi?*” başlığıyla verdiği haberde, gazete tarafından bu konuyla ilgili olarak İstanbul'da ilgili yerlerde tahkikatlarda bulunduğu ve üç gün önce Tiflis'ten İstanbul'a gelmiş bir kişi ile de görüşüldüğü belirtilmiştir. Bu görüşmelerde, alakadar addedilen kişiler suikast hakkında hiçbir malumata sahip olmadıklarını söyledikleri gibi Tiflis'ten gelen kişi de kendisinin Batum'a gidinceye kadar Cemal Paşa'nın Tiflis'e geldiğinden haberdar olmadığını söylemiştir. Bu nedenle suikast haberi ihtiyatla karşılanmalıdır. Eğer suikast gerçekten meydana gelmişse ilerleyen günlerde daha kesin haberler alınacaktır. ⁵

Yeni Şark gazetesi, diğer gazetelerin suikast haberini ihtiyatla karşılamasına rağmen 26 Temmuz tarihli sayısında konuyla ilgili yaptığı haberde, suikastın tamamen gerçek olduğunu belirtmiştir. Fakat suikast haberini ilk olarak duyururken İsmet ve Nusret Beylerin de suikasta kurban gittiklerini yazan Yeni Şark gazetesi, yeni alınan haberlere göre Cemal Paşa'nın yaverlerinden İsmet Bey'in suikast esnasında Tiflis'te bulunmadığını, bir hafta evvel Cemal Paşa'dan ayrılarak Anadolu'ya gitmek üzere hareket ettiğini, eğer yolda fazla vakit kaybetmemişse bir iki gün evvel Ankara'ya ulaşmış olması gerektiğini yazmıştır. Ayrıca Nusret Bey'in de Cemal Paşa'nın yanında bulunup bulunmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Muhakkak olan tek nokta, suikast esnasında Cemal Paşa'nın yanında Süreyya Bey isminde bir yaverinin bulunduğudür. ⁶ Aynı tarihli İleri gazetesi konuyla ilgili haberinde Afgan ordusunun ıslah ve tensiki ile meşgul olan, bu maksadın husule gelmesi için şimdiye kadar birkaç kere Afganistan'a gitmiş olan eski Bahriye Nazırı'nın ahiren Almanya'dan Afganistan'a avdeti esnasında Tiflis'ten geçerken yaverleri İsmet ve Nusret Beylerle Tiflis'te şehit edildiklerini, Cemal Paşa'nın Ermeniler tarafından şehit edilmiş olmasının ihtimal dahilinde olduğunu, her ne kadar bu habere inanmak istenilmiyorsa da haberin güvenilir kaynaklardan gelmesi sebebiyle maalesef inanmak zorunda olduğunu ifade etmiştir. ⁷ Peyam-ı Sabah gazetesinin aynı tarihli sayısında “*Cemal Paşa Katledildi*” başlığıyla verilen haberde daha kesin ifadeler kullanarak Cemal Paşa'nın 21 Temmuz günü Tiflis'te, yaverleri İsmet ve Nusret beyler ile birlikte bir Ermeni tarafından sokak ortasında tabanca ile

⁴ Akşam, Sayı: 1381 (26 Temmuz 1922), s.1.

⁵ Tevhid-i Efkar, Sayı: 3434 (26 Temmuz 1922), s.1.

⁶ Yeni Şark, Sayı: 395 (26 Temmuz 1922), s.1.

⁷ İleri, Sayı: 1608 (26 Temmuz 1922),s.1.

katledildiğinin resmi bir makama gelen bir telgrafla doğrulandığını yazmıştır. Ayrıca suikastın işlenişi ve katil Ermeni'nin tutuklanıp tutuklanmadığı hakkında henüz bir bilginin gelmediği de belirtilmiştir.⁸

26 Temmuz tarihine kadar suikast haberini veren gazeteler, bu haberi hangi kaynaktan aldıklarını belirtmemişler, bu nedenle de suikast haberine ihtiyatla yaklaşmıştır. Tercüman-ı Hakikat gazetesi 26 Temmuz tarihli sayısında yaptığı araştırma neticesinde basında çıkan Cemal Paşa ve yaverlerinin suikasta uğradığı haberlerinin kaynağının Tiflis'te bulunan yabancı bir temsilciliğin İstanbul'a acele olarak çektiği bir telgraf olduğunu yazmıştır.⁹

27 Temmuz tarihli gazetelerde suikastla ilgili olarak Kafkasya'dan İstanbul'daki İtalyan temsilciliğine gelen ve Cemal Paşa'nın Tiflis'te kimliği belirsiz bir şahıs tarafından öldürüldüğünü haber veren bir telgraftan bahsedilmektedir.¹⁰ Fakat gazetelerin genel tutumu bu telgrafa ihtiyatla yaklaşılması gerektiği şeklindedir. Telgrafa ihtiyatla yaklaşılma sebeplerinden ilki, suikast haberinin ilk duyurulduğu anda Cemal Paşa'nın yaverlerinin de suikast sonucu öldürüldüğü belirtildiği halde, İtalyan temsilciliğine gelen bu telgrafta yaverlerin suikasta uğradığına dair bir ifadenin bulunmamasıdır.¹¹ Diğer bir neden de yapılan tahkikata göre, söz konusu telgrafta Cemil Paşa yazması, bunun Cemal Paşa olduğuna İstanbul'da hükmedilmesidir. Ayrıca Tiflis'te Ankara hükümetinin mümessili bulunduğu için böyle bir haberin ilk önce Ankara'ya gitmesi gerekirken Ankara'da bu konuyla ilgili malumatın olmamasıdır.¹²

Suikast haberinin resmi kaynaklar tarafından doğrulanmaması, İstanbul İtalyan temsilciliğine Tiflis'ten çekilen telgraf metninin ortada olmaması ve gazetelerin kendi kaynaklarına göre bu haberi yorumlamaları, özellikle İstanbul basınında büyük bir karışıklığa neden olmuş, konuyla ilgili çok çeşitli rivayetler ortaya çıkmıştır. Rivayetlere göre, Cemal Paşa hayatta ve Almanya'da bulunmaktadır. Diğer bir rivayete göre Moskova'dadır. Yine bir rivayete göre, Cemal

⁸ Peyam-ı Sabah, Sayı: 11739 (26 Temmuz 1922),s.1.

⁹ Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 14824 (26 Temmuz 1922),s.1.

¹⁰ Söz konusu telgraf Tercüman-ı Hakikat gazetesinin kaynak olarak gösterdiği telgraftır. Fakat hiçbir gazetede telgraf metni yoktur. Yapılan haberler bu telgrafa dayanarak gazetelerin muhabirleri vasıtasıyla yaptıkları araştırmalardır ve bu nedenle de haberler arasında farklılıklar vardır.

¹¹ Vakit, Sayı: 1661 (27 Temmuz 1922) s.1.

¹² Akşam, Sayı: 1382 (27 Temmuz 1922), s.1.

Paşa müptelası olduğu bir hastalığın tedavisi için Moskova'ya gitmektedir. Başka bir iddiaya göre ise Tiflis'te başka bir Cemal Paşa vardır ve ölen odur. ¹³

İstanbul gazetelerinde, Times gazetesinin konuyla ilgili yaptığı haber, Tan gazetesinden iktibas edilerek verilmiştir. Söz konusu haberde, Times gazetesinde Harb-ı Umumi esnasında Suriye ve Filistin Orduları Sabık Kumandanı Cemal Paşa'nın iki yaveriyle birlikte katledildiğinin yazıldığı ifade edilmiştir. ¹⁴ Fakat İstanbul basının genel tutumu, birkaç gazete hariç, suikast haberinin doğru olmadığı yönündedir.

Ankara'da çıkmakta olan Hakimiyet-i Milliye gazetesi konuyla ilgili olarak ilk haberini 27 Temmuz tarihli sayısında "*Elim Bir Şahadet Şayiisi*" başlığıyla vermiştir. Haberde, İstanbul'da Cemal Paşa'nın öldürüldüğüne dair bir rivayet çıktığı fakat Ankara'da bu hususta hiçbir malumat olmadığı belirtilmiştir. Bu haberin bir sayia halinde kalarak Cemal Paşa'nın, diğer vatandaşlarımızı sürükleyen intikam hissine kurban olmaması temennisi dile getirilmiştir. Çünkü Cemal Paşa'nın da böyle bir akıbete uğraması Türklüğü, bir muntazam cinayet teşkilatına karşı bir kere daha sarsacaktır. Haklarındaki hüküm ancak Türk milli vicdanına ait olan bu kişilerin ziyanının, hepimizi müteessir etmekte olduğunun bütün cihan tarafından bilinmesi gerekmektedir. Haberin son kısmında, cinayet silsilesi listesine dahil olduğu bilinen Cemal Paşa'nın, son aylar zarfında Afganistan'dan ayrıldığı, Berlin'e gittiği, oradan tekrar Moskova'ya ve en son olarak Tiflis'e geldiği, bir müddetten beri de Tiflis'te bulunduğu ifade edilmiştir. ¹⁵

Ankara'da çıkan Yeni Gün gazetesi konuyla ilgili "*Kara Bir Haber*" başlığını taşıyan haberinde, Cemal Paşa'nın katledildiğine dair haberin sadece İstanbul'dan gelmesinin kendilerini biraz teselli ettiğini yazmaktadır. Çünkü İstanbul'daki özel muhabirleri, 25 ve 26 Temmuz tarihlerinde gazeteye birçok telgraf çektiği halde

¹³ İkdam, Sayı: 9110 (27 Temmuz 1922), s.1.

¹⁴ Akşam, Sayı: 1382 (27 Temmuz 1922), s.1.

¹⁵ Hakimiyet-i Milliye, Sayı: 567 (27 Temmuz 1922), s.1. Matbuat ve İstihbarat Müdürlüğü'nden Heyeti Vekile Riyaset Celilesi'ne 16 Temmuz tarihinde gönderilen bir yazıda, 15 Temmuz 1922 tarihli ve Kars istihbarat Müdürlüğü tarafından yazılan bir istihbarat raporundan bahsedilmektedir. Bu raporda, Cemal Paşa'nın 11 Temmuz'da Tiflis Sefiri Muhtar Beyle görüştüğü ve daha sonra Bolşeviklerce Oryant Oteli'nde kendisine tahsis edilen özel bir odaya üç yaveri ve iki adamıyla yerleştiği belirtilmiştir. Cemal Paşa Afganistan'a geçmek üzere bir müddet evvel Bakü'ye geçmiştir. Fakat Buhara'ya gitme konusunda kararsızdır. Cemal Paşa'nın şimdilik Tiflis'in Kucur Yaylası'na çekilerek istirahatla vakit geçirmek istediği haber alınmıştır. Ayrıca yaverlerinden Servet Efendi'de evvelsi gün Tiflis'ten Trabzon'a hareket etmiştir. Bkz. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030 10/101 653 2, 16 Temmuz 1338

böyle kötü bir haberden kendilerine bahsetmemiştir. Ayrıca Tiflis ve Ankara arasındaki muhabereleler düzgün cereyan etmektedir ve henüz Ankara'ya böyle bir haber gelmemiştir. Fakat bu haber tahakkuk ettiği takdirde, merhum ve mağfur Talat Paşa'dan, Sait Halim Paşa'dan, Bahaattin Şakir ve Azmi beylerden sonra vatan ve milletini büyük bir aşk ile sevmekte, onun faydası için çalışmakta olduğuna şüphe olmayan Cemal Paşa da şehitler zümresinin arasına katılmış olacaktır. ¹⁶

28 Temmuz tarihli İstanbul gazetelerinde, suikast ile ilgili olarak yer alan bazı telgraflar olayın gerçek olduğuna dair görüşleri kuvvetlendirmiştir. Bu telgraflardan ilki, Paris'ten çekilen ve Tan gazetesinin suikastın doğrulandığı yolundaki haberini bildiren telgraftır. ¹⁷ İkinci telgraf, Fransızca İstanbul gazetesine Moskova'dan çekilen ve suikastı teyit eden telgraftır. ¹⁸ Üçüncü telgraf, Moskova'ya Tiflis'ten çekilen ve Cemal Paşa ile yaverlerinin 21 Temmuz gecesi Tiflis'te öldürüldüklerini bildiren telgraftır. ¹⁹ Bu telgraflara rağmen Türk basınındaki tereddüt tam olarak ortadan kalkmamış, dış basından alınan bu haberlere sürekli olarak kuşkuyla bakılmıştır. ²⁰ Fakat Ankara'da çıkan Yeni Gün ve Hâkimiyet-i Milliye gazetelerinin, Kars Anadolu Ajansı'nın konuyla ilgili haberin doğrulandığını belirten telgrafını yayımlamasının ardından suikast olayıyla ilgili tereddütler ortadan kalkmıştır. ²¹

B- Cemal Paşa Suikastına Duyulan Tepkiler

Suikastın teyit edilmesiyle birlikte gazetelerde suikasta yönelik tepki yazıları çıkmaya başlamıştır. 26 Temmuz 1922 tarihli Tercüman-ı Hakikat gazetesinde “*Siyasi Silsile*” başlığını taşıyan yazıda, siyasi cinayet silsilesinin devam ettiği, Talat Paşa, Sait Halim Paşa, Bahaattin Şakir ve Azmi beylerden sonra Cemal Paşa'nın da

¹⁶ Yeni Gün, Sayı: 929-552 (27 Temmuz 1922), s.1.

¹⁷ Tevhid-i Efkâr, Sayı: 3436 (28 Temmuz 1922),s.1

¹⁸ Akşam, Sayı: 1383 (28 Temmuz 1922), s.1

¹⁹ Yeni Şark, Sayı: 297 (28 Temmuz 1922), s.1. Peyam-ı Sabah, Sayı: 11741 (28 Temmuz 1922), s.1.

²⁰ İkdâm, Sayı 9111 (28 Temmuz 1922), s.1. “*Acaba Moskova Telsizi Mi?*” başlığını taşıyan bu haberde telgrafın ortaya yeni bir şey koymadığı, Ankara'dan olayla ilgili bilgi istendiği fakat Ankara'nın böyle bir hadiseden haberdar olmadığı belirtilmiştir. Ayrıca Ankara'daki Rus Elçiliğinin de konuyu araştırdığı fakat bir bilgiye ulaşamadığı ifade edilmiştir.

²¹ Yeni Gün, Sayı: 930-553 (28 Temmuz 1922), s.1. Hâkimiyet-i Milliye, Sayı: 568 (28 Temmuz 1922),s.1. Tevhid-i Efkâr, Sayı: 3437 (29 Temmuz 1922), s.1. Vakit, Sayı: 1663 (29 Temmuz 1922),s.1 Cemal Paşa'nın öldürüldüğü yolundaki haberlerin basın tarafından sürekli olarak kuşkuyla karşılanmasının nedeni 1921 Kasım'ında gazetelerde Cemal Paşa'nın öldürüldüğüne dair haberlerin yer alması fakat daha sonra bu haberlerin Cemal Paşa'nın ailesi tarafından yalanlanması olabilir. Bkz. İleri, Sayı: 1370 (24 Kasım 1921), s.1.

bir cinayete kurban gittiği belirtilmiştir. Fakat bu silsile sırf bizim memleketimize has değildir. Almanya’da ve İngiltere’de de bu tarz suikastlar yapılmaktadır. Siyasi cinayetlerle olumlu bir neticeye ulaşmak imkânı yoktur. Çünkü öldürülen adamlar bir fikir, bir kanaat ve cereyanı temsil ediyorlarsa şahıslarını ortadan kaldırmakla bütün o fikirleri imha etme ihtimali yoktur. Bu suikastlar yeni suikastçılar, yeni intikamlar ve yeni mücadeleleri davet etmekten başka bir işe yaramayacaktır. Ayrıca oluşan bu kan davası medeni milletlerin ananesine de dâhil olacaktır. Mütarekeden beri siyasi suikastlara uğrayanlar arasında ihmalinin hesabını vermesi ve usulüne göre cezalandırılması lazım gelenler vardır. Fakat bu gibilerin bile bu suretle sokak ortalarına serilmeleri üzüntü vericidir. Herkeste hain bir şekilde, arkadan, gizlice vurulanlara karşı merhamet hissi uyanmaktadır. Adil bir mahkeme tarafından idamına karar verilecek olacakların dahi bu suretle tepetaklak edilmeleri herkesi üzmektedir. Sait Halim Paşa’nın cenazesi ardından İstanbul halkının gösterdiği tepki, İslam kalplerinin bu bahiste ne dereceye kadar üzgün olduğunu göstermektedir²².

Söz konusu yazıda Doğu ve Batı’da devam etmekte olan bu suikastlar arasında bir fark olduğu belirtilerek bu konuya dikkat çekilmek istenmiştir. Bu fark Batı’daki suikastların faillerinin yakalanıp cezalandırıldığı halde Doğu’da bu amaç ile yapılan hareketlerin sonuçsuz kalmalarıdır. Örnek olarak Mareşal Wilson’u öldürenler tutuklanmışlar ve idam cezasına çarptırılmışlardır. Rathenau’nun katilleri ise Alman adaletinin tecellisini beklemeden kendi hükümlerini kendileri bizzat infaz etmişlerdir. Aynı Alman mahkemeleri, Talat Paşa’nın katilini temize çıkarmak için bin dereden su getirmiş, bütün matbuat gayet açık bir cinayeti bulandırmak üzere hatra hayale gelmez bozgunculuklarda bulunmuştur. Bu hareketlerin neticesi katillerin tahliye edilmesi ve Bahaattin Şakir ve Azmi Bey’in sokak ortalarında taarruz hedefi haline gelmesi olmuştur. Bu cinayet silsilesinin devam etmesinde cezalandırma işlerinde gösterilen savsaklamanın da payı büyüktür.²³

Yeni gün gazetesi “*Feci Şahadet*” başlığını taşıyan ve suikast olayına karşı duyduğu tepkiyi ifade ettiği yazısında, bir türlü inanmak istenilmeyen kara haberin maalesef bir hakikate dönüştüğünü, karanlıkta hazırlanan ve pusuda saklanan adi bir kurşunun nihayet Cemal Paşa’yı da şehitler kafilesine karıştırdığını, onu da diğer arkadaşları gibi seven dostlarından ayırdığını belirtmiştir. Cemal Paşa bir vatan

²² Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 14824 (26 Temmuz 1922), s.2.

²³ Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 14824 (26 Temmuz 1922), s.2.

şehididir ve mütarekeden beri Anavatan hudutları haricinde gözlerini dünyaya kapayan Türk büyüklerinin beşincisidir. Berlin’de ilk defa olarak büyük kalpli, çelik iradeli Talat’a Paşa’ya çevrilen meşum silah, Sait Halim’den, Bahaattin Şakir ve Cemal Azmi’den sonra Cemal Paşa’yı intihap etmiştir. O silah ki ecnebi kanunların müsamaha ve müsaadesiyle seyrine devam ederken yalnız birkaç Türk vatanperverini değil, bütün bir milletin manevi mevcudiyetini istihdaf etmektedir. O silah ki her ateşinde bir Türk vatanperveri toprağa düşmekte ve bütün Türkiye efkârı yeis ve nefretle sarsılmaktadır. Türkiye’den uzaklarda ecnebi paraları ve Ermeni elleriyle irtikâp edilen bu cinayetler ne zamana kadar devam edecektir? Söz konusu yazının sonunda Cemal Paşa’nın ruhuna Fatihalar ithaf edilmiş ve bütün memlekete arz-ı taziyet edilerek, Tiflis’te yapılan bu cinayete Rus dostlarımızın lakayt kalmayacakları temenni edilmiş ve katillerin yakalanacağına ümit edildiği ifade edilmiştir.²⁴

Suikasta en sert tepki gösteren gazetelerin başında gelen Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin konuyla ilgili olarak “*Cemal Paşa Hıyanet ve İhanet Kurbanı*” başlığıyla verdiği habere göre, “ bu elim haberin maalesef kati surette tahakkuk etmiş olmasıyla Cemal Paşa’nın da Türk düşmanlarının kurşununa hedef olduğu anlaşılmıştır. Cemal Paşa şu veya bu ölçü ile ölçebileceğimiz Cemal Paşa olduğu için değil, çok milliyetperver bir Türk olduğu için, Cemal Paşa şu veya bu adamın kini, intikamı için değil, Türklük içinde yetişmiş, büyümüş ve iş görmüş bir zevat olduğu için öldürülmüştür. Bugün kendisine yönelen hain ve cani eller, Türklüğün ve Türklüğün bu azim cidali içine kendisini atmış olan kıymetli vücutları, bu vücutları yetiştiren ve ortaya çıkaran bütün şu aziz toprakları paramparça etmek isteyen hain ve cani ellerdir. Gerçi şimdi bu cani eller hariçte, topraklarımızın haricinde çalışmaktadırlar. Fakat cinayetlerini içimize kadar sokamamaları, yüzlerini buraya çeviremediklerinden değil, karşılarında aslan gibi kükreyen süngülülerimizin kalplerine koyduğu korkudandır. Fakat bu kadar alçak cinayet levhaları düzenler, Türkün sabır ve tahammülünün taşılabileceğini de unutmamalıdır. Türk milleti bu cinayetlerin nasıl ve ne surette yapıldığını, hangi alçak dimağlar mahsulü olduğunu pekâlâ bilmektedir. Herkes bilmelidir ki kendisini yüz yüze nasıl müdafaa ettiğini cihana göstermiş olan Türk, bu kadar kahpece taarruzların da devam edip gitmesine tahammül edemeyecektir. Cemal Paşa’nın şayet bir günahı, şayet bir kabahati varsa onu milli vicdanın hükmüne bırakmak gerekir. Cemal Paşa, düşmanlarımızın bu kadar alçakça bir taarruzuna hedef olduktan sonra elbette ki Allahın mağfiretine ve milli vicdanın affına çoktan mazhar olmuştur. Fakat Cemal Paşa ile bir Türk vücudunu kaldıranlar, aldıklarını zannettikleri intikamları karşısında, bütün Türk

²⁴ Yeni Gün, Sayı: 930-553 (28 Temmuz 1922), s.1.

kütlesinin intikamından korkmalıdırlar. Bu kurşunların sesi, nereden ve kimlerden geldiğini Türk milletine bağıra bağıra öğretmektedir. Atılan kurşunlar şehit düşenlere değildir. Doğrudan doğruya Türklüğe karşı sıkılmıştır.”²⁵

Hüseyin Cahit, Vakıf gazetesinde yazdığı yazıda, bu cinayetle kurbanlar silsilesinin devam ettiğini ve elden ele dolaşan ölüm listelerinin doğruluğunun gözleri yaş içindeki yetimlerin, annelerin, zevcelerin, kardeşlerin gittikçe artmasıyla ispatlandığını düşünmektedir. Hüseyin Cahit yazısının ilerleyen bölümlerinde konuyla ilgili görüşlerini şöyle açıklamaktadır: “... Birkaç günden beri Cemal Paşa'nın şahadetine dair bir şayia olan elim haberin teyit etmesi Türk milletini yeni bir matem karşısında bırakmıştır. Cemal Paşa, Meşrutiyet'in başlangıcından Mütareke Dönemi'ne kadar memleketin siyasi hayatında faal bir mevki tutmuş olduğu için isminin etrafında birçok gürültüler olmasını, birtakım ihtiras fırtınaları kopmasını tabii görmelidir. Cemal Paşa'nın birçok noksanları, kusurları hatta verilecek hesabı olabilir. Fakat Cemal Paşa bütün bunları Türk milletine karşı borçludur. Hiçbir yabancı kurşunun onu öldürmeye hakkı yoktur. Türk milleti bu cinayeti ancak nefret, kin ve gayz ile karşılayabilir. Fransa'dan yüz elli kişiyi çekip alınız, Fransa kalmaz diye bir söz vardır. İşte hem gafil, hem cani olan bir heyet, bu sözü Türklere tatbik etmeye kalkışmıştır. Hâlbuki Türklerde bir Talat'ın, bir Cemal'in elinden düşecek milliyet ve istiklal sancağını derhal kaparak aynı mücadele yoluna atılacak yüzlerce Talat ve Cemal yetişecektir. Bu cinayetler, bizdeki bu milli aşkı bütün bütün canlandırmaktan başka milletin tarihinde hiçbir şey yapamayacaktır. Onun içindir ki bugün matemimizde mahzun bir kalp ile şehitlerimize izhar-ı hürmet ederken yalnız şu cümleyle teselli bulabiliriz: Yaşasın Vatan!”²⁶

Tevhid-i Efkâr gazetesini “ *Gurbet Şehitleri Altı Oldu*” başlığıyla verdiği haberde “*Yad Ellerde Düşman Ellerin Öldürdüğü Altı Müslüman*” ifadesinin altında Cemal Paşa, Sait Halim Paşa, Talat Paşa, Cevanşir Han, Bahaattin Şakir ve Cemal Azmi beylerin resimlerine yer vermiştir. Söz konusu resimlerin altında verilen tepki yazılarına göre, “...mühim mesele öldüren şahısta değil, bir takım Türklerin muntazaman ve yekdiğerini takiben imhasına karar verilmiş olmasındadır. Evvelce vuku bulan cinayetler vesilesiyle söylendiği gibi, vatandaşlarımızın Türklüğe karşı günahkâr ve hesap vermeye mecbur olsalar bile yâd ellerde böyle alçakça şehit edilmeleri nefret ve lanetle karşılanmaktadır. Katiller, vatandaşlarımızı böyle caniyane öldürmekle onların bütün günahlarını affettiriyor ve hepsini mazlum birer vatan fedaisi haline getirmiş oluyor. Bu

²⁵ Hakimiyyet-i Milliye, Sayı: 568 (28 Temmuz 1922), s.1.

²⁶ Vakıf, Sayı: 1663 (29 Temmuz 1922), s.1.

Müslümanların yabancı ve düşman eller tarafından bu suretle alçakça, kahpece ifna edilmeleri bütün Müslümanları dilhun edecektir. Bu feci cinayetleri ifa edenler bilmelidirler ki, Türk milletinin içinden büyük küçük birkaç kişi eksilmekle bu milletin kuvvetine, azmine zerre kadar hulul gelmez. Bilakis bu cinayetlerin tevalisi reha ve selamet için tüm milletin ittihat etmesinden başka çare olmadığı kanaatini bir kat daha takviye etmektedir. Müslümanların böyle ötede beride birkaç hunharın intikamına kurban gitmesi devresinin artık hitamının pek yakınlaşmış olduğuna da şüphe yoktur.”²⁷

Cemal Paşa'nın şehit edilmesine tepki duyan Anadolu halkı da bu tepkilerini gazetelere telgraflar çekerek göstermişlerdir. Bu telgraflarda üzüntülerin belirtilmesinin ardından milletin, büyük şehitlerin intikamını mutlaka alacağı vurgulandığı yazılmaktadır.²⁸ Bu tepkilerden biri de İnebolu'dan gelmiştir. İnebolu Türk Yurdu gazetesi Tevhid-i Efkâr gazetesine çektiği telgrafta, Cemal Paşa'nın şahadeti haberinin bütün Anadolu'da olduğu gibi İnebolu ve çevresinde de gayet derin teessürler uyandırdığı, halkın içinde bu haberin yanlış olduğunu temenni ve bu temenniye emri vaki gösterecek haberlere intizar edenlerin pek çok olduğu ifade edilmiştir. Söz konusu telgrafa göre, tutukları meslek-i siyasi ne olursa olsun, gurbet diyarlarında düşmanın attığı kurşunlarla şehit olan Türklere herkes acımaktadır. Bu zorbalıklar ve felaketler milletimizde teyakkuz hislerini artırmaktadır. Cemal Paşa'nın faaliyetleri ve daha sonraki mesaisi hükümetimizin harici siyasetiyle mutabık olup olmadığı tahlil edilmekle beraber, Cemal Paşa'nın yüce amaçlarımıza ve icraatlarımıza aykırı hareketi görülmemiştir. Hatta son günlerde hükümetimizce gösterilecek şekil dairesinde çalışmak için emir beklediği şayi olmuştu. İşte Cemal Paşa merhum hakkındaki sahih hisleri doğuran sebeplerden biri de budur.²⁹

Cemal Paşa'nın suikasta uğramasının Suriye'de de üzüntüye ve tepkiye neden olduğu İleri gazetesinin Mersin muhabirinin, Şam'dan ve Suriye'den aldığı telgraflardan anlaşılmaktadır. Söz konusu telgraflara göre Suriyeliler, adeta kendi adamlarından birinin katledilmiş olduklarını beyan ederek matem tutmaktadırlar. Ayrıca Suriye'de her yerde Cemal Paşa'nın icraatlarından, umran severliğinden, imar faaliyetlerinden, vilayetlerinin ihyasına matuf olan çalışmalardan bahsedildiği ve ağlandığı, Cemal Paşa'ya karşı olanların bile o zamanın ehemmiyet ve nezaketini

²⁷ Tevhid-i Efkâr, Sayı: 3438 (30 Temmuz 1922), s.1.

²⁸ Yeni Gün, Sayı: 931-554 (30 Temmuz 1922), s.1.

²⁹ Tevhid-i Efkâr, Sayı: 3450 (14 Ağustos 1922), s.1.

takdir ile kendisini mutedil buldukları, muhtelif camilerde Cemal Paşa'nın katli üzerine ruhuna Fatihalar ithaf edildiği bildirilmektedir.³⁰

Türk basını, Cemal Paşa suikastının yabancı gazetelerce nasıl görüldüğü hakkında okuyucularını bilgilendirmek amacıyla bu gazetelerin konuyla ilgili haberlerinden alıntılar yapmıştır. Yeni Şark gazetesi "*Cemal Paşa Hakkında Rumca Gazeteler Ne Diyor?*" başlığıyla verdiği haberde, Rumca harflerle ve Karamanlı Türkçe lisanıyla intişar eden Anadolu gazetesi de dâhil olmak üzere bütün Rum gazetelerinin, Cemal Paşa'nın katlinden dolayı sevinmekte olduğunu yazmıştır. Ayrıca Rum gazeteleri maktulun gaddar, cebbar ve müstebit olması sebebiyle hak ettiği cezayı bulduğuna dair yazılar yazmışlardır. Bu gazetelerden biri olan Proiya gazetesi, Cemal Paşa'nın öldürülmesiyle henüz işitilmemiş katliamların ve tahribatların failleri olan Genç Türklere peş peşe cezalarını veren adaletin bu defa da bunların en hunharını ve en küstahını da tedip eylediği ifade edilmiştir. Ayrıca söz konusu haberde Cemal Paşa'nın önemli bir şahsiyet olduğu, Lüleburgaz'da Bulgarlara karşı durduğunu, Harb-ı Umumi arifesinde Toulon'a giderek Fransız Filosunu ziyaret ettiğini, Suriye'de Arap ve Hıristiyan unsurlarını imhaya kalkıştığını ve ahiren Kafkasya'da harp ve Panislamizm projeleri arkasında koştuğunu belirterek kıymetli bir rical olmasına rağmen son derece gaddar olduğunu ve binlerce kurbanının intikamına uğrayarak cezasını bulduğunu ifade etmiştir. İzvestia gazetesi de Cemal Paşa'nın hayatına hasrettiği makalesinin sonunda Cemal Paşa'nın içki müptelası, oyun kâğıtçısı, günahkâr, haşin ve öfkeli, hunhar, düşüncelerine muhalefet edenlere karşı cebbar ve zalim olduğunu yazmıştır. Ayrıca Cemal Paşa'nın zulüm ile idare edilen Türkiye'nin son senelerinde yalnız Hıristiyanlar için değil Müslümanlar, bilhassa Araplar ve Çerkezler için de uğursuz bir kişi olduğu ifade edilmiştir.³¹ Türk basını Rum gazetelerinin bu yazılarına tepki göstermiş ve Rumları nankörlükle suçlamıştır. Çünkü Cemal Paşa hayattayken beş on lira karşılığında her türlü hizmetini ifa etmeye can atan Rumlar, şimdi onun ölümünün ardından küfür etmektedirler.³²

Yabancı gazetelerin konuya bakışına başka bir örnek de Yeni Şark gazetesinin bir İngiliz gazetesinin konuyla ilgili haberinden yaptığı alıntıdır. İngiliz gazetesinde suikastın daima kınanması gerektiği, Cemal Paşa'nın katlinde diğer

³⁰ İleri, Sayı: 1614 (1 Ağustos 1922), s.1.

³¹ Yeni Şark, Sayı: 296 (27 Temmuz 1922), s.1.

³² Tevhid-i Efkar, Sayı: 3436 (28 Temmuz 1922), s.1.

suikastlara göre daha az hafifletici sebep bulunduğu, zira maktulun birçok hatasının yanında birçok bariz faziletlerinin olduğu belirtilmiştir. Cemal Paşa, Ermenileri katliamdan himaye ettiği gibi, Harb-i Umumi esnasında birçok İngiliz esiri de hayatını ona borçludur. Kendi canını tehlikeye koyarak gösterdiği ufak tefek iyilikler da vardır. Cemal Paşa'nın çok haris olduğu inkâr edilemez. Harp esnasında İngilizlere karşı gösterdiği iyiliğe mukabil Suriye'de gerçekleştirdiği birçok merhametsizce harekâtın zikri de mümkündür.³³

³³ Yeni Şark, Sayı: 307 (10 Ağustos 1922), s.1.

İKİNCİ BÖLÜM

CEMAL PAŞA SUİKASTININ AYRINTILARI VE SONRASINDAKİ GELİŞMELER

A- Cemal Paşa Suikastının Ayrıntıları

Suikastın nasıl yapıldığına dair ayrıntılı ilk haber Trabzon'da çıkan İstikbal gazetesince “*Cemal Paşa'yı da Tiflis'te Şehit Ettiler*” başlığıyla verilmiştir. Haberde bir müddetten beri Afganistan'da ıslahat ve tensikata memur bulunan eski Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın iki yaveri ile şehit edildiği ayrıca yanlarında bulunan bir Rus madamın da öldüğü belirtilmiştir. Söz konusu habere göre Cemal Paşa 19 Temmuz'da Moskova'dan Tiflis'e gelmiş, 22 Temmuz Cumartesi günü Tiflis'te ÇEKA (Rus istihbarat servisi) binasının elli metre yakınında ani bir taarruza uğramış ve şehit olmuştur. Gazetenin güvenilir bir kaynaktan aldığı haberlere göre, Cemal Paşa sivil olarak ÇEKA binası istikametinde davetli bulunduğu bir eve gitmekteydi. Yanında yaverleri Sabri¹ ve Süreyya Beylerle kendisini davet eden aile efradından bir Rus madam² bulunuyordu. Kafile ÇEKA binasına elli metre kadar yaklaştığı sırada önlerinden süratle bir araba yaklaşmış ve içinden on kadar kişi inerek ani bir şekilde silahlarını kafilenin üzerine boşaltmıştır. Açılan ateş neticesinde dördü de olay yerinde ölmüşlerdir. Katiller, silah sesleri üzerine olay yerine yetişen ÇEKA memurlarından birini de katletmişler ve sırta kadem basmışlardır.³

Hâkimiyet-i Milliye gazetesinin konuyla ilgili “*Cemal Paşa Nasıl Şehit Edildi?*” başlığıyla verdiği habere göre Cemal Paşa, 21 Temmuz gecesi Türkiye'nin Tiflis sefarethanesine gitmiş ve yemekte orada kalmıştır. Gece saat onda yaverleri Bahriye zabiti Nusret, Jandarma Mülazımı Süreyya beyler ile evine gitmek üzere yola çıkmıştır. Bu sırada Cemal Paşa'nın arkasında üç kişi peyda olmuş ve çok şiddetli bir ateşe başlamışlardır. Cemal Paşa bu ateş neticesinde dört, Nusret ve

¹ Gazetede aynen bu isim geçmektedir. Fakat Cemal Paşa'nın bu isimde bir yaveri yoktur. Hatanın baskıdan kaynaklandığı söylenebilir. Zira daha sonraki haberlerde yaverin isminin Nusret olduğu yazılmıştır.

² Söz konusu bu Rus'un Cemal Paşa'nın aile efradından biri olmadığı o esnada yoldan geçen bir kişi olduğu anlaşılacak ve bu hata İstikbal gazetesinin 5 Ağustos tarihli sayısında düzeltilecektir. Bkz. İstikbal, Sayı: 679 (5 Ağustos 1922), s.1.

³ İstikbal, Sayı: 673 (30 Temmuz 1922), s.1.

Süreyya beyler üçer kurşun alarak derhal vefat etmişlerdir. Aynı zamanda oradan geçen bir kadın da yaralanmıştır.⁴

İstanbul basını suikastla ilgili olarak Anadolu Ajansının 3 Ağustos tarihli telgrafını vererek suikastın ayrıntılarıyla ilgili olarak okuyucularını bilgilendirmiştir. Söz konusu telgrafa göre Cemal Paşa, 21 Temmuz Cuma gecesi saat sekiz buçukta Tiflis'teki Türk sefarethanesine gelmiş ve yaverleriyle saat onda hanelerine dönmek üzere sefaretini terk etmişler, on dakika sonra da kimliği meçhul kişiler tarafından şehit edilmişlerdir. Cemal Paşa ve iki yaverinden her biri üçer yara almış, olay yerinde şehit olmuşlardır. Olay sırasında tesadüfen sokakta bulunan bir kadın da yaralanmıştır. Yerde bulunan kovanlardan katillerin büyük çapta kundaklı mavzer revolverleri kullandıkları anlaşılmıştır.⁵

Suikastın üzerinden günler geçtikçe konuyla ilgili daha fazla araştırma yapılmış, yabancı gazetelerin konuyla ilgili haberlerinden de yaralanılarak suikastla ilgili farklı ayrıntılara yer vermeye başlanmıştır. Yeni Şark gazetesinin Tiflis gazetelerine dayanarak verdiği habere göre Cemal Paşa, yaveri Nusret Bey'in koluna girerek Büyük Petro caddesinden geçmekteydi. Süreyya Bey ise biraz önlerinde yürümekteydi. Grup Jukovski sokağının köşesine geldiği anda onları gözetleyen katiller, birden bire ateş açmaya başlamışlardır. Cemal Paşa ile Nusret Bey hemen vefat etmişler, Süreyya Bey ise Nuyulak mahallesine doğru kaçmaya başlamışsa da katiller arkasından yetişerek onu da öldürmüşlerdir. Katiller firar etmek üzereyken itfaiye bekçilerinden Karakin Dalanyan, bunlardan birini tutmak istemiş fakat katiller onu da bir kurşunla öldürmüşlerdir. Bu esnada bir kadın da ayağından yaralanmış ve daha sonra zehirlenmeden ötürü ölmüştür. Suikastın hemen ardından Ankara Hükümeti Mümessili ve erkânı olay yerine gelmiş, muayeneden sonra Cemal Paşa'nın boynuna ve beline üç kurşun, Nusret Bey'e beş kurşun, Süreyya Bey'e de bir kurşun isabet ettiği görülmüştür. Cenazeler otopsi için hastaneye götürülmüştür. İtfaiye merkezinden Paftolof ve Palayenin isimindeki itfaiye efradı katillerden birinin siyah elbise giymiş ve solgun çehreli olduğunu görmüşlerdir. Olay sırasında ÇEKA efradından biri üzerine de ateş edilmişse de kurşun bu şahsın elbisesini delmiştir. Katiller Büyük Petro caddesinden Sululak sokağına doğru kaçmışlardır.⁶ Yeni Gün

⁴ Hakimiyet-i Milliye, Sayı: 574 (4 Ağustos 1922), s.1.

⁵ Vakit, Sayı: 1669 (4 Ağustos 1922),s.1. Ayrıca; İkdam, Sayı: 9119 (8 Ağustos 1922), s.1 ve Peyam-ı Sabah, Sayı: 11749 (8 Ağustos 1922), s.1.

⁶ Yeni Şark, Sayı: 306 (9 Ağustos 1922), s.2.

gazetesinin de konuyla ilgili haberine göre Cemal Paşa suikasta maruz kalacağını ummuyordu. Vaka günü saat sekizde evden çıkarken dokuz buçukta döneceğini çünkü eve misafir geleceğini hizmetçilerine söylemiş ve saat on civarında Nusret ve Süreyya Beylerle tekrar eve uğrayarak misafirlerin behemehal geleceğini bir kere daha hatırlattıktan sonra avdetinde suikasta maruz kalmıştır. Vakadan on dakika sonra cinayet mahalline gelen Tiflis Polis Müdür Vekili'nin incelemelerine göre Cemal Paşa ile Nusret Bey'in cenazeleri yakın ve yan yana, ayakları Sululak Caddesi'ne dönük olup Cemal Paşa kırılmış bastonunu ince tarafından sıkı sıkı tutmaktaydı. Süreyya Bey ise yaya kaldırımında ve biraz ileride can çekişirken bulunmuş fakat bir şey söylemeye muktedir olamadan hayatını kaybetmiştir. Ölümlere neden olan yaralardan suikastın çok yakından icra edildiği anlaşılmıştır. Cemal Paşa ilk yarayı aldığı zaman karşılık vermeye çalışmış fakat başarılı olamamıştır. Cemal Paşa ve Nusret Bey yere düştükten sonra da katiller tarafından cenazeler üzerine bir hayli kurşun sıkılmış hatta bu kurşunlar kaldırım taşlarını parçalamıştır.⁷

Cemal Paşa ve yaverlerinin katledildiği gece olay yerine birkaç adım mesafede bulunan Firuz Kesim, suikast olayını ve o anki atmosferi şöyle anlatmaktadır: “ Muhtar Bey’e veda ile mümessillikten ayrıldık. Paşa önde, biz arkada hep birlikte sokağa çıktık. Birkaç adım ilerledikten sonra soldaki sokak başında, Osman Kemal ile ben Paşa’ya veda ettik. Onlar o sokaktaki ikametgâhlarına gidecekler, biz de yolumuza devamlı meydanın ilerisinde misafir olduğumuz “Orient” oteline gidecektik... Onlar, köşesinde bulunduğumuz sokağa saptılar. Biz yolumuza devam ederken beş on adım atmıştık ki mübalağasız bir dakika sonra o sokaktan arka arkaya silah sesleri geldi. Derhal olduğumuz yerde durduk. Hiç sesimiz çıkmıyordu. Donmuş kalmış gibi idik, bir an tereddütten sonra ikimizde vaziyeti kavramış olmanın heyecanı içinde ne sağa ne sola bakmadan birer gölge gibi dönüp koşarak mümessilliğe gittik. Mümessillik de silah sesleriyle adeta yerinden oynamıştı. Herkes ayakta, heyecan ve merak içindeydi. Muhtar Bey ve mümessilliğin muhafızlarıyla birlikte vaka yerine gittiğimizde ilk evvel, yaya kaldırımı üzerinde yere serilmiş vaziyette Süreyya’yı gördük. Biraz ileride Cemal Paşa da aynı vaziyette biruh yatıyordu. Revolverine atmış olduğu sağ eli öylece kalmıştı. Cemal Paşa’nın iki adım ilerisinde, kırılmış bastonuyla yüzükoyun düşmüş Nusret’i gördük. Dikkat ettik, mümessillikten çıkarken Süreyya’nın elinde bulunan evrak çantası yoktu. Bu esnada bizim gibi silah seslerine koşanlarla gayet tabi olarak suikasttan haberleri olan hükümet erkânı,

⁷ Yeni Gün, Sayı: 937- 560 (9 Ağustos 1922), s.1. Ayrıca; Hakimiyet-i Milliye, Sayı: 575 (9 Ağustos 1922),s.2. Akşam, Sayı: 1392 (9 Ağustos 1922), s.2 ve İkdam, Sayı: 9130 (19 Ağustos 1922),s.2.

kumandanlar ve memurlar da geldiler... Beylik ve yapmacık sözlerle acımızı teselli eder gibi görünenlerle aramızda sathi bir konuşma geçti.”⁸

B- Cemal Paşa Suikastıyla İlgili Kovuşturmalar ve Tutuklamalar

Cemal Paşa'nın Tiflis'te öldürülmesinin ardından basından takip edebildiğimiz kadarıyla suçluların yakalanması için özellikle Tiflis'te yoğun kovuşturmalar yapılmış, birçok kişi tutuklanmış, sorguya çekilmiş, bazıları serbest bırakılmış, bazıları suçlu görülerek mahkemeye çıkarılmış, mahkemede kimi sanıkların suçlarını itiraf ettiği iddia edilmiş, bazen de mahkemede yargılananların tahliye edildikleri bildirilmiştir. Fakat Türk basınında ve yabancı basında çıkan bu tutuklamalar ve yargılamalarla ilgili haberler birbirini tutmamaktadır. Bu konuyla ilgili olarak tam bir bilgi kirliliği yaşanmış, bir zaman sonra da bu kirliliğe tepki yazıları ortaya çıkmıştır. Tutuklama ve yargılamalarda yaşanan karmaşanın tam olarak ortaya çıkması için gazete haberlerinin kronolojik olarak takip edilmesinin uygun bir yöntem olduğunu düşünüyoruz.

30 Temmuz tarihli Hâkimiyet-i Milliye gazetesi, Fransızca İstanbul gazetesinin Moskova telsizine izafen Cemal Paşa ve yaverlerinin katlinden dolayı 30 kişinin tevkif edildiğini yazmıştır.⁹ Akşam gazetesi bu tutuklamalarla ilgili olarak yaptığı haberde Tiflis zabıtasının katillerin tevkifi için çalıştığını, tutuklananlardan bir kısmının tahliye edildiğini, tahkikat neticesinde yeniden bazı tutuklamaların olduğunu yazmıştır.¹⁰

3 Ağustos tarihli Tevhid-i Efkâr gazetesi “*Cemal Paşa'nın Katilleri Hakkında*” başlığıyla verdiği haberde Batum'dan gelen bir yolcunun Fransızca İstanbul refikine Kafkasya hayatı hakkında malumat verirken Tiflis zabıtasının çok faal olması dolayısıyla Cemal Paşa'nın katilleri tutulmadıysa bunların tevkifinin arzu edilmediğini söylediğini aktarmıştır.¹¹

⁸ Firuz Kesim, “Cemal Paşa Nasıl Katledildi?”, **Yakın Tarihimiz**, C.2, Sayı: 18, 1962, s. 131–132.

⁹ Hâkimiyet-i Milliye, Sayı: 569 (30 Temmuz 1922), s.1.

¹⁰ Akşam, Sayı: 1378 (1 Ağustos 1922), s.1.

¹¹ Tevhid-i Efkâr, Sayı: 3442 (3 Ağustos 1922), s.1.

4 Ağustos tarihli Yeni Gün gazetesi 1 Ağustos'ta Anadolu Ajansı tarafından Kars'tan çekilen telgrafa dayanarak yaptığı haberde yapılan araştırma ve şiddetli takibe rağmen Tiflis zabıtasının şimdiye kadar Cemal Paşa'ya yapılan suikastın faillerini elde edemediğini, zan ve şüphe altında tevkif edilenlerin miktarının 29 kişi olup bunların arasında Türk, Gürcü, Ermeni ve Rusların dahi bulunduğunu bildirmektedir.¹² Vakit gazetesi ise “*Cemal Paşa'nın Katli*” başlığıyla verdiği haberde tutuklananların sayısını 22 kişi olarak vermekte, bunlardan da 14'ünün Ermeni olduğunu ifade etmektedir.¹³ 5 Ağustos tarihli İstikbal gazetesi Cemal Paşa'nın katilleri olmak suçuyla tutuklananların sayısının 30 olduğunu yazmıştır.¹⁴

Üç gün sonra Peyam-ı Sabah gazetesi tutuklamalarla ilgili olarak verdiği haberde Tiflis'te Taşnak fırkasına mensup Ermenilerden 199 kişinin tevkif edildiğini, Ermenistan'daki Taşnakların da sıkı bir surette takip ve tarassut edilmekte oldukları duyularının alındığını yazmıştır.¹⁵ Tevhid-i Efkar gazetesi bir gün sonra konuyla ilgili yaptığı haberinde, Rus Elçisi Aralof'un Cemal Paşa'nın katillerinden olmakla maznun 40 kişinin tevkif edildiğini söylediğini belirtmiştir.¹⁶

10 Ağustos 1922 tarihli İleri gazetesi ise “*Tiflis'te Bütün Taharriyata Rağmen Katillere Ait Henüz İz Bulunamadı*” başlığıyla verdiği haberde, Tiflis'te Taşnakist ve Türkiyeli Ermeni olmak üzere 40 kişinin tevkif olunduğunu yazmaktadır. Ayrıca Tiflis'ten ve Erivan'dan gelen yolcuların anlattıklarına göre, ÇEKA'nın ika ettiği dehşet, ahali üzerine o derece tesir yapmıştır ki kimse cinayetin sebeplerini öğrenmek için araştırma yapmaya ve mütalaada bulunmaya cesaret edememektedir. Ruslar mahirane bir surette bir Bolşevik suikastından bahsetmektedirler. Bunlar, Bolşevikler tarafından cinayet yeri ve saatinin tahmin olunduğunu, olaydan önce telgrafla Cemal Paşa'nın sokağa çıktığını katillere haber verdiklerini söylemektedirler. Bunlara rağmen Rusya'da bu cinayetler Ermenilere isnat olunmaktadır ve bu nedenle de birçok Ermeni tevkif edilmiştir. Vakadan bir gün sonra bir takım karışıklıkların önü alınmak üzere Tiflis'teki Şeytan Pazarı gazinosunda 100'ün üzerinde Türk tevkif olunmuştur. Bunlardan başka çoğunluğu

¹² Yeni Gün, Sayı: 936-559 (4 Ağustos 1922),s.2.

¹³ Vakit, Sayı: 1669 (4 Ağustos 1922), s.1. İkdam, Sayı: 9118 (4 Ağustos 1922),s.2.

¹⁴ İstikbal, Sayı: 679 (5 Ağustos 1922),s.1.

¹⁵ Peyam-ı Sabah, Sayı: 11749 (8 Ağustos 1922), s.1. İkdam, Sayı: 9119 (8 Ağustos 1922), s.1.

¹⁶ Tevhid-i Efkar, Sayı: 3445 (9 Ağustos 1922),s.1.

Ermeni ve Taşnakist olmak üzere 20 kişi daha yakalanmıştır. Fakat tutuklananların cinayete karışıklarına dair sabit bir delil elde edilememiştir. Taşnakistlerin evleri önüne nöbetçiler yerleştirilmiş ve o hanelerden dışarı çıkanlar ve içeri girenler tevkif olunarak hep Divan-ı Harbe teslim edilmişlerdir. Batum'da dahi şüphe üzerine 50-60 kadar Türkiyeli Ermeni tevkif edilmiştir.¹⁷

17 Ağustos 1922 tarihli Peyam-ı Sabah gazetesi "*Cemal Paşa'nın Katilleri*" başlığıyla verdiği haberde, Bakü'de çıkan Pekonasyonal gazetesine dayanarak Cemal Paşa'yı katletmek töhmetiyle yeniden 24 kişinin tevkif edildiğinin Tiflis'ten işaret edildiğini, tutuklananlardan 10'unun Ermeni olduğunu belirtmiştir. Haberin devamında İstanbul ile Tiflis arasında teati edilen bazı evrak-ı muhabereden cinayetin, merkezi Tiflis'te olan bir cemiyet tarafından tertip edilmiş olduğunun meydana çıkarıldığını yazmıştır.¹⁸

İstikbal Gazetesi 18 Ağustos 1922 tarihli sayısında "*Cemal Paşa'nın katilleri Yakalandı*" ana başlığı ve "*Katiller Beş Ermenidir*" alt başlığıyla verdiği haberde Batum'dan bildirildiğine göre, Cemal Paşanın katliyle sanık olup tevkif edilenlerden dört Ermeni'nin suçlarını itirafa mecbur olduklarını, bu Ermenilerin Taşnak Komitesi'ne mensup olduklarını ve Cemal Paşa'nın katli hakkında Avrupa'daki Taşnak Komitesi'nden aldıkları emir üzerine iş bu suikastı tertip ettiklerini söylediklerini yazmıştır.¹⁹

24 Ağustos tarihli Yeni Şark gazetesi "*Cemal Paşa Merhumun Katilleri*" başlığıyla verdiği haberde Bakü'den işaret edildiğine göre Cemal Paşa merhumun katline müdahaledar oldukları zannıyla tevkif edilen 180 kişinin muhakemesine başlandığını bildirmiştir.²⁰ 25 Ağustos 1922 tarihli Vakit gazetesinde "*Cemal Paşa'nın Katillerinin Muhakemesi*" başlığıyla verilen haberde tutuklanan 180 kişinin Ermeni olduğu ve yargılamanın Tiflis Mahkemelerinde yapılacağını yazmıştır.²¹

28 Ağustos 1922 Tarihli İleri Gazetesi, tutuklamalarla ilgili olarak Cemal Paşa'nın katillerinden on kişinin tutuklandığını fakat Bakü'den 23 Ağustos tarihli

¹⁷ İleri, Sayı: 1620 (10 Ağustos 1922),s.2. Tevhid-i Efkar, Sayı: 3446 (10 Ağustos 1922),s.1.

¹⁸ Peyam-ı Sabah, Sayı: 11758 (17 Ağustos 1922), s.2.

¹⁹ İstikbal, Sayı: 687 (18 Ağustos 1922),s.2.

²⁰ Yeni Şark, Sayı: 321 (24 Ağustos 1922),s.1.

²¹ Vakit, Sayı: 1687 (25 Ağustos 1922),s.2.

Tan Gazetesine yazıldığına göre cinayet mahkemesinin Cemal Paşa'nın katlinden dolayı tutulan on kişiyi tahliye ettiğini yazmıştır.²²

28 Ağustos tarihli İkdam gazetesi söz konusu tutuklamalar ilgili olarak “*Cemal Paşa'nın Şahadeti Münasebetiyle Bazı Ermenilerin Fikr-i İtirazları*” başlığıyla verdiği haberde, Ermeni gazetelerinin tutuklamalara gösterdiği itirazlar yer almıştır. Ermeni gazetelerine göre, gelen haberlerden Tiflis'te birçok Taşnak mensubunun tutuklandığı ve hapsedildiği anlaşılmıştır. Şayet Tiflis Hükümeti caniyi tutuklamış ve suç ortaklarını da yakalamış olsaydı bu tutuklamalara itiraz etmek söz konusu olamazdı. Fakat henüz böyle bir şey vaki olmadığından bu tutuklamalar farklı yorumlara vesile olabilir. Cemal Paşa'nın katli güpe gündüz ve pek ziyade cüretkarane bir şekilde ika edilmiş olduğuna nazaran Ermeni işi addolunamaz. Hatta Cemal Paşa'nın Ermeniler tarafından öldürülmesine hiçbir sebep yoktur. Fakat bunu anlamak için derin bir kavrama yeteneğine malik olmak lazımdır. Bu tutuklamaları icra edenler ise bundan mahrum gibi görünmektedirler. Bundan evvel ika olunan cinayetlerin ancak ikisinin failleri elde edilmiş ve bu cinayetlerde siyasi fırkaların işin içinde olmadıkları ortaya çıkmıştır. Taleryan'ın hiçbir fırkaya mensup olmayıp ancak kendi hesabına hareket eden biri olduğu anlaşılmıştır. Ankara Hükümeti Anadolu'da Taşnakistlere karşı gerekli tedbirleri alacağını duyurmaktadır. Fakat Anadolu'da Taşnak Fırkası ve Taşnakist yoktur. Cemal Paşa katlinin bu cinayetle hiçbir alakaları olmayan Ermeni kavmiyle yahut bir Ermeni fırkasıyla hesap görülme için bahane ittihaz edilmesinin herhalde haricen iyi bir tesir yapmayacağı ortadadır”²³

29 Ağustos tarihli Vakit gazetesi “*Cemal Paşa'nın Katli Hakkında*” başlığıyla verdiği haberde Morning Post gazetesinin istihbaratına göre Bolşevik memurlarının Tiflis'te Cemal Paşa'nın katli ile alakadar olmakla mefhum 180 kişiyi derdest ettiklerini ve muhakemelerinin başladığını, muhakeme edilenlerin hepsinin masumiyetlerini iddia ettiklerini belirtmiştir. Ayrıca Cemal Paşa'nın katline, merhum Tiflis'e gelmezden çok evvel karar verildiği hakkında birçok vesikanın elde edildiği, Paşayı Berlin'de ve Paris'te katletmek için iki plan hazırlandığı fakat bu planların tatbiki geçirilemediği de eklenmiştir.²⁴

²² İleri, Sayı: 1638 (28 Ağustos 1922),s.1.

²³ İkdam, Sayı: 9139 (28 Ağustos 1922),s.1. Ayrıca; Vakit, Sayı: 1692 (30 Ağustos 1922),s.1.

²⁴Vakit, Sayı: 1691 (29 Ağustos 1922), s.1. Ayrıca; İkdam, Sayı: 9140 (29 Ağustos 1922), s.1.

29 Ağustos 1922 tarihli Yeni Şark gazetesi “*Cemal Paşa'nın Şahadeti ve Maznunların Muhakemeleri*” başlığıyla verdiği haberde, Bakü'den alınan haberlere göre Cemal Paşa'nın katline karıştıkları zannıyla tutuklanan kişilerden on tanesinin mahkûmiyeti tebyiz ettiğinden Tiflis cinayet mahkemesi tarafından tahliyelerinin emredildiği bildirilmiştir.²⁵

30 Ağustos 1922 tarihli Akşam gazetesi “*Cemal Paşa'nın Katili*” başlığı ile verdiği haberde başka bir tutuklamadan bahsetmektedir. Batum'dan gelen yeni haberlere göre, Cemal Paşa'nın katili olmak üzere bir kişi tevkif edilmiştir. Tutuklu daha önce Osmanlı Ordusu'nda hizmet etmiş ve mütarekenin ardından terhis edilmiştir. Ayrıca tutuklu Cemal Paşa'nın katillerinden biri olduğunu itiraf etmiştir. Bu kişi yoğun bir şekilde sorgulanmakta olup kendisinden suikastı aydınlatacak bilgiler almak mümkün olabilecektir.²⁶ Tevhid-i Efkâr gazetesi bu konuyla ilgili olarak bir gün sonra yaptığı haberde bu kişinin adının Mıgırdıç olduğunu açıklamıştır.²⁷ Fakat birkaç gün sonra bu tutuklamaların haricinde başka tutuklamalar basında yer almaya başlamıştır. Tevhid-i Efkâr gazetesi 20 Eylül 1922 tarihli sayısında “*Cemal Paşa'nın Katillerinden İkisi Yakalandı*” başlığıyla verdiği haberde Ankara muhabirinin bildirdiğine göre, Cemal Paşa'nın şimdiye kadar hala firarda olan katillerinden ikisinin, vuku bulan teşebbüsler ve icra edilen takipler neticesinde Tiflis'te yakalandıklarını, bu sayede diğer katillerin de birer birer elde edileceğinin kuvvetle ümit edildiğini yazmıştır.²⁸ 21 Eylül 1922 tarihli Peyam-ı Sabah gazetesi Cemal Paşa'nın katillerinden Taşnak, Lalayan ve Mardiyân isminde iki Ermeni'nin mahallerinde derdest edildiklerini yazmıştır.²⁹

Tevhid-i Efkâr gazetesi tutuklanan bu iki Ermeni ile ilgili olarak “*Cemal Paşa'nın Katillerinin Hüviyetleri*” ana başlığı ve “*Katillerin Hükümet-i Aliyemize Teslimi Mevzu Bahis Olmaktadır*” alt başlığıyla verdiği haberde, Ankara'daki muhabiri vasıtasıyla alınan haberlere göre Cemal Paşa'nın ve yaverlerinin şehit edilmeleri olayına karıştıkları ve daha sonraki araştırmalar neticesinde de suikastı bilfiil tertip ve ika ettikleri sabit olan iki kişinin Tiflis zabıtasınca yakalandığının

²⁵ Yeni Şark, Sayı:326 (29 Ağustos 1922),s.1.

²⁶ Akşam, Sayı: 1413 (30 Ağustos 1922),s.2 .

²⁷ Tevhid-i Efkâr, Sayı: 3467 (31 Ağustos 1922),s.1.

²⁸ Tevhid-i Efkâr, Sayı: 3488 (20 Eylül 1922), s.2. Yeni Şark, Sayı: 348 (20 Eylül 1922),s.2.

²⁹ Peyam-ı Sabah,Sayı: 11793 (21 Eylül 1922),s.2.

daha önceden bildirildiğini, katillerden birinin Taşnak Lalayan diğerinin Mardiyan isminde olduğunu anlaşıldığını ve bu iki katilin Rus zabıtasınca taht-ı tevkife alındıklarını, ayrıca katillerin Anadolu Hükümetine tesliminin de söz konusu olduğunu yazmıştır.³⁰ İkdam gazetesi de bu konuyla ilgili olarak yaptığı haberde, Cemal Paşa'nın katillerinin derdest olunarak Tiflis ÇEKA'sına tevdi edildiğini duyurmuştur.³¹

30 Eylül 1922 tarihli İstikbal gazetesi de “*Cemal Paşa'nın Katilleri*” başlığıyla verdiği haberde Anadolu Ajansına Kars'tan bildirildiğine göre şehit Cemal Paşa ve yaverlerinin katillerinden ve Taşnak rüesasından meşhur Lalayan ile Mardiyan'ın derdest edilerek Tiflis ihtilal mahkemesine tevdi olduğunu yazmıştır.³² İleri gazetesi de konuyla ilgili olarak “*Cemal Paşa'nın Katilleri*” başlığıyla verdiği haberde, Cemal Paşa'nın Ermeni Komitecileri tarafından öldürüldüğünün yapılan tahkikat neticesinde ortaya çıktığını ve komitecilerden Lalayan ve Artanyan'ın mevkuf bulunduğunu yazmıştır

Tevhid-i Efkâr gazetesi de “*Cemal Paşa'nın Katilleri Yakalandı*” başlığıyla okuyucularına duyurduğu haberde, Cemal Paşa ile yaverlerinin Taşnak zabıtları tarafından öldürüldüğünün kesin olduğunu, bu işin Taşnak Fırkası Merkez komitesi tarafından kararlaştırıldığını, komitenin bu işi için Frakin Lalayan, Sergo Artanyan ile diğer bazı kişilerin görevlendirildiğinin yapılan tahkikatlar neticesinde ortaya çıkarıldığını ve söz konusu kişilerden Lalayan ve Artanyan'ın tutuklandığını yazmıştır.³³

15 Aralık tarihli Tanin gazetesinde “*Cemal Paşa'nın Katillerinin Muhakemesi*” başlığıyla verilen haberde, Çiçerin'in konu hakkındaki sözlerine yer verilmiştir. Söz konusu habere göre, Cemal Paşa'nın katillerinin muhakemesinin ne olduğu hakkında vuku bulan bir suale cevaben Çiçerin, kendisinin Moskova'dan hareket ettiği zaman yüz kadar maznunun mevkuf olduğunu ve neticeden haberi olmadığını söylemiştir..³⁴

³⁰ Tevhid-i Efkâr, Sayı: 3490 (22 Eylül 1922), s.1.

³¹ İkdam, Sayı: 9164 (22 Eylül 1922), s.1.

³² İstikbal, Sayı: 724 (30 Eylül 1922), s.2.

³³ Tevhid-i Efkâr, Sayı: 3505 (7 Ekim 1922), s.2.

³⁴ Tanin, Sayı: 63 (15 Aralık 1922), s.1.

Temmuz ayından Aralık ayına kadar tutuklamalarla ilgili bu kadar yoğun fakat karışık haberlerin ardından şaşırtıcı bir şekilde 15 Aralık'tan sonra Cemal Paşa ve yaverlerinin uğradığı suikast nedeniyle yapılan herhangi bir kovuşturma ve tutuklama haberine rastlanmamıştır.

C- Cemal Paşa Suikastıyla İlgili Olarak Basında Yer Alan Resmi Beyanat ve Beyannameler

Türk basınında “*Kafkas Hükümetlerinin Taziyeleri*” başlığıyla verilen haberlere göre, 22 Temmuz 1922 sabahı Kafkas Konfederasyonu Divan Riyaseti azasından Nerimanov ve Miyanameşkov ile Federasyon Maliye Komiseri İvanya, Bahriye ve Harbiye Komiseri İlya ve o sıralarda Tiflis'te bulunan Azerbaycan Şurular Komiserleri Reisi Musi Bekof Tiflis'teki Türk Sefarethanesi'ne gelerek üzüntülerini ve taziyelerini arz etmişler, katillerin tutuklanması ve cezalandırılması hakkında hükümetçe çok şiddetli tedbirler alındığını ifade etmişlerdir.³⁵ Ayrıca İran siyasi mümessili Ahmed Han ve Tiflis'te bulunan Rus mümessili de dahil olmak üzere bütün yabancı mümessillerin de Türkiye Tiflis sefarethesine geldikleri ve üzüntülerini beyan ettikleri gazetelerde yer almıştır.³⁶ 1 Ağustos tarihiyle Anadolu Ajansından alınan bir tebliğe göre Ermenistan Hükümeti Hariciye Nazırı Komiseri Meradyan'ın, Şark Cephesi Komutanlığı'na gönderdiği bir telgrafla Cemal Paşa'ya yapılan suikasttan dolayı hükümeti namına üzüntülerini beyan ettiği ve taziyelerini sunduğu haberi de hemen hemen tüm gazetelerde yer almıştır.³⁷

Vakit gazetesi 4 Ağustos tarihli sayısında Moskova Hükümetinin resmi yollarla Ankara Hükümetine katili meydana çıkarmak için teminat verdiğini yazmıştır.³⁸ Bundan on sekiz gün sonra da yine gazetelerde Rusya Hükümeti tarafından yayınlanan bir tebliğde katillerin yakında meydana çıkarılacağına Ankara Hükümeti'ne bildirildiği yolunda haberler bulunmaktadır.³⁹

³⁵ Yeni Gün, Sayı: 936-559 (4 Ağustos 1922), s.1.

³⁶ Peyam-ı Sabah, Sayı: 11749 (8 Ağustos 1922), s.1.

³⁷ Hakimiyet-i Milliye, Sayı: 574 (4 Ağustos 1922),s.1.

³⁸ Vakit, Sayı: 1669 (4 Ağustos 1922),s.1.

³⁹ Vakit, Sayı: 1684 (22 Ağustos 1922),s.1. Ayrıca; İkdam, Sayı: 9133 (22 Ağustos 1922) s.1.

Cemal Paşa'nın Kafkasya sınırları içerisindeyken öldürülmesi nedeniyle Kafkas Federasyonu bu feci olay nedeniyle Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan hükümetleri rüesasının imzasıyla müşterek bir beyanname neşretmiştir. Gazete haberlerine göre, söz konusu beyanname merhum Cemal Paşa'nın Kafkas hudutları dâhilinde şahadetinden dolayı duyulan üzüntü dile getirildikten sonra katillerin İngilizler tarafından idare edilen Taşnak teşkilatına mensup oldukları ve yakında ele geçirileceği muhakkak addedilen katillerin yakalanmasıyla bunun sabit olacağını ifade edildiği belirtilmektedir.⁴⁰ 23 Ağustos tarihli Vakit gazetesi "*Ahali Komiserleri Meclisi'nin Bir Tebliği*" başlığıyla verdiği habere göre Cemal Paşa'nın katli hakkında Ahali Komiserleri Meclisi bir tebliği neşretmiştir. Söz konusu tebliğde, Cemal Paşa'nın Taşnaksütyun Ermeni Cemiyeti'ne mensup bir şahıs tarafından öldürüldüğünün anlaşıldığı, ayrıca katilin ortaya çıkarılması ve yabancı teşkilatlarla münasebetinin anlaşılması için Ermeni ve Azerbaycan hükümetlerinin gerekli tedbirleri alacağı belirtilmiştir.⁴¹ Gazete haberlerine göre Moskova Hükümeti de bir beyanname yayınlamıştır. Bu beyanname, tahkikat neticesinde Cemal Paşa'nın Ermeni milliyetperver Taşnaksütyun Fırkası tarafından katledildiğinin anlaşıldığı, Türkiye milletinin kurtuluş hareketine karşı, İngiliz aksi inkılâpçılarının iştirakleri ile yapılan bu suikastın hakiki katillerinin meydana çıkarılması için Sovyet Rusya, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan hükümetlerinin lazım gelen teşebbüslerde bulunacağı ifade edilmiştir.⁴²

Türk basınında önemli bir yer tutan diğer bir haber de Rus Sefir'i Aralof'un İcra Vekilleri Heyeti Rauf Bey ile yaptığı görüşmeden ve daha sonra Türk gazetelerine verdiği beyanatlardan oluşmaktadır. Rus sefiri Aralof, 2 Ağustos'ta Rauf Bey'i ziyaret ederek Cemal Paşa'nın şahadeti münasebetiyle hükümeti ve kendisi namına üzüntülerini beyan etmiş, Cemal Paşa'nın Türkiye'nin büyük bir evladı ve Rus-Türk dostluğunun ateşli bir taraftarı olduğundan dolayı da üzüntüsünün pek derin olduğunu ifade etmiştir.⁴³ Ayrıca Aralof Cemal Paşa'nın Rus taraftarlığıyla tanındığını ve cinayet sebebiyle de kırk kişinin tutuklandığını belirtmiştir.⁴⁴

⁴⁰ Yeni Gün, Sayı: 947-570 (21 Ağustos 1922), s.1. Ayrıca: Akşam, Sayı: 1405 (22 Ağustos 1922), s.2.

⁴¹ Vakit, Sayı: 1685 (23 Ağustos 1922), s.1.

⁴² İstikbal, Sayı: 694 (27 Ağustos 1922),s.1.

⁴³ Hakimiyet-i Milliye, Sayı:574 (4 Ağustos 1922),s.1.

⁴⁴ Tevhid-i Efkar, Sayı: 3445 (9 Ağustos 1922), s.1. Ayrıca; İstikbal, Sayı: 682, (13 Ağustos 1922), s.1. Rauf Orbay da anılarında yabancı sefirler ve bu arada Aralof'un da ziyaretine gelerek hükümeti adına üzüntülerini beyan ettiğini, Cemal Paşa'nın Türkiye'nin büyük bir evladı ve Rus- Türk

Aralof, kendisinin ve Rus hükümetinin üzüntülerini Rauf Bey'e aktardıktan sonra konuyla ilgili düşüncelerini Türk basınıyla da paylaşmıştır. Fakat Aralof'un bu beyanatlarında farklılıklar vardır. İkdam gazetesinde yer alan beyanatında Aralof, Cemal Paşa'nın kaybının Türkiye kadar Rusya için de üzüntü verici olduğunu, intikamının mutlaka alınacağını söylemiştir.⁴⁵ Vakit gazetesinde 21 Ağustos'ta yer alan beyanatında Aralof, suikastla ilgili ayrıntılı telgrafları yeni almaya başladığını, Cemal Paşa'nın Rusya'nın muhterem ve samimi bir dostu olduğunu, Cemal Paşa'nın Rusya'yı yakından görmüş, yakından tanımış bir kişi olduğunu ve Rusya'ya pek çok iyiliklerde bulunduğunu belirtmiştir. Aralof'a göre Cemal Paşa, Moskova'dan Ankara'ya gelmek üzereydi ve bu seyahati siyasi amaçlıydı. Cemal Paşa'nın Ankara'yı ziyareti Türkiye ile Rusya arasındaki samimi münasebeti bir kat daha artacaktı. Kendileri için en üzüntü verici olan konunun, büyük Şark mücahidi olarak tanımladığı Cemal Paşa'nın, Mavera-i Kafkas Sovyet Hükümetlerinin hududu dahilinde feci bir ölüme maruz kalması olduğunu ifade eden Aralof, Rus ve Kafkas Hükümetlerinin Cemal Paşa'nın şahadetine sebep olanları arayacağı ve bulacağı konusunda kimsenin şüphe etmemesi gerektiğini, bunun kendileri için en kutsal bir vazife olduğunu, Rus inkılap rüesasına yapılan suikastların intikamı nasıl alınmışsa Cemal Paşa'nın da intikamının o suretle alınacağını söylemiştir.⁴⁶

Aralof'un Tevhid-i Efkar gazetesinde yer alan beyanattı ise diğer gazetelerdeki beyanlarından oldukça farklıdır. Gazetede ki beyanına göre Aralof, bu ölüme sebep olanları Türkiye'nin ve Rusya'nın ortak düşmanı olarak görmektedir. Aralof, kendilerine bir tedhiş siyasetini vazife ittihaz edenlerin Kafkasya'ya kadar geldiklerini ve bu cinayetin katillerinin İngilizlerin aleti olan Taşnak teşkilatı olduğunu söylemiştir. Ayrıca Aralof, Doğunun kurtuluşu taraftarı ve İngiltere'nin müthiş düşmanı olan Cemal Paşa'nın intikamının alınacağını da eklemiştir.⁴⁷ İkdam gazetesinde verilen beyanatında da Aralof, Cemal Paşa'nın Doğu'da Rusya'nın izni ve yardımıyla çalışmakta olduğunu, bir müddetten beri yeni Rusya için süren

dostluğunun ateşli bir taraftarı olduğu için üzüntülerinin büyük olduğunu söyleyerek taziyede bulunduğunu yazmıştır. Ayrıca Aralof katillerin şiddetle takip edildiğini, muhakeme neticesinde failerin şiddetle cezalandırılacakları hususunda kati teminat vermiştir. Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni**, İstanbul, 2004, s.391-392.

⁴⁵ İkdam, Sayı: 9123(12 Ağustos 1922),s.1. Ayrıca; Akşam, Sayı: 1403 (20 Ağustos 1922),s.1.

⁴⁶ Vakit, Sayı: 1683 (21 Ağustos 1922), s.1. Ayrıca; İleri, Sayı: 1631 (21 Ağustos 1922), s.1.

⁴⁷ Tevhid-i Efkar, Sayı: 3457 (21 Ağustos 1922), s.2. Bu beyanat Akşam gazetesinde de verilmiş fakat beyanatın İngilizlere ait olan kısmı çıkarılmıştır. Bkz. Akşam, Sayı:1403 (20 Ağustos 1922), s.1.

hizmetlerinin Moskova'dan Ankara'ya hareketiyle en üst amacına ulaşacağını, Cemal Paşa'nın bu seyahatinin Doğu milletleri arasında yeni bir yardımlaşma ve ittifak projesini içerdiğini ifade etmiştir. Aralof'un beyanatına göre Cemal Paşa, Enver Paşa'nın Buhara ve Türkistan'daki sergüzeştlerinin daima aleyhinde bulunur ve ona karşı yapılacak teşebbüslere arzu edildiği takdirde bizzat katılacağını da itiraf etmemişti. Cemal Paşa'nın ölümüne duyduğu üzüntüyü ifade eden Aralof, Cemal Paşa'yı öldürenlerin Kafkasya'ya dışarıdan geldiğini, bu teşkilatın merkezinin başka yerlerde aranması gerektiğini düşünmektedir. Ayrıca Aralof bu cinayeti, daha önce inkılap Rusya'sında muhaliflerce gerçekleştirilen güzideleri imha siyasetinin bir benzeri olarak nitelemektedir. İnkılapçı halkla mücadeleden çekinerek baştakileri imhaya teşebbüs etmenin bir örneği de Lenin, Troçki yoldaşlara yapılan suikastlardır. Şimdi bu silah Türklere dönmüştür. Fakat Ruslara karşı yapılan bu suikastlar nasıl cezalandırılmışsa Cemal Paşa'nın da katilleri er geç meydana çıkarılarak adalet yerini bulacaktır.⁴⁸

Türk basınında yer alan diğer resmi beyanatlar arasında Gürcistan Hükümet Reisi'nin beyanatları da bulunmaktadır. Gazete haberlerine göre bir ay kadar Ankara'da kalacak ve Türk ordusunun son zaferi münasebetiyle Mustafa Kemal Paşa'yı tebrik edecek olan Gürcistan Hükümet Reisi'nin basına verdiği demeçlerin birinde, Cemal Paşa suikastıyla ilgili olarak katillerin Taşnak Fırkasına mensup bazı zabıtlar olduğunu ve bunların hepsinin tutuklanıp mahkemeye sevk edildiklerini, yakında da şiddetle cezalandırılacaklarını belirtmiştir.⁴⁹ Gürcistan Hükümet Reisi'nin bir süre sonra verdiği başka bir beyanatta, Cemal Paşa'nın Ermenistan'a kaçan katillerinin oradan gönderildiklerini ve tutuklandıklarını, suçlarını itiraf ettiklerini, muhakeme edildiklerini, yakında da cezalandırılacaklarını ifade ederek kendisinin Cemal Paşa'yı çok sevdiğini, onun gerek Gürcistan ve gerek Türkiye için büyük işler gördüğünü belirtmiştir.⁵⁰

⁴⁸ İkdam, Sayı: 9134 (23 Ağustos 1922), s.2.

⁴⁹ Tanin, Sayı: 6 (19 Ekim 1922),s.1.

⁵⁰ Tanin, Sayı 20 (2 Kasım 1922),s.2. Gürcistan Hükümet Reisi bu beyanatında ayrıca Türk zaferinin Gürcistan'da nasıl karşılandığını anlatmış, Türkiye- Kafkas Federasyonları arasındaki ilişkilerin durumu hakkında bilgi vermiş ve Boğazlar meselesinin nasıl halledilmesi gerektiği konusundaki düşüncelerini açıklamıştır.

D - Nota Meselesi

23 Ağustos tarihinden itibaren Türk basınında, Ankara Hükümet'inin Cemal Paşa'nın katledilmesi dolayısıyla Maverai-i Kafkas Hükümetine ve Erivan Hükümetine nota verdiğine dair bol miktarda haberlere rastlanıldığı gibi bu notaları yalanlayan haberler de görülmektedir. Bu konuyla ilgili ilk haberler yabancı dilde yayın yapan gazetelerden alınmıştır. 23 Ağustos tarihli Akşam gazetesi, Bosphore gazetesinde yazıldığına göre, Ankara Hükümeti'nin Kafkas Şuraları Reisi Neriman Nerimanov'a verilmek üzere Tiflis'teki temsilcisi Muhtar Bey'e bir nota gönderdiğini, bu notada Cemal Paşa'nın katillerinin derdestlerini müteakip muhakemelerinin icrası için Ankara Hükümeti'ne tesliminin talep edildiğini belirtmiştir. Ayrıca söz konusu habere göre Ankara Hükümeti, Erivan Hükümeti'ne de başka bir nota göndermiştir. Bu notada, Taşnaklar tarafından eski Türk hükümet adamlarına karşı olan suikastlara dikkat çekilmiş, bu suikastların tekrarı halinde bundan Erivan Hükümetinin sorumlu tutulacağı adı geçen hükümete bildirilmiştir.⁵¹ Söz konusu nota bir gün sonra bütün İstanbul basınında yer almıştır.⁵² Ankara gazetelerinde ise bu konuyla ilgili bir habere rastlanmamıştır.

Yeni Şark gazetesi Ankara Hükümetinin böyle bir nota göndermediğini, bu dedikoduların hep Ermeni gazetelerinden çıktığını, bu haberin ne kadar abes olduğunu anlamak için istiklal ve hürriyet mücadelesine girişmiş olan Anadolu'nun başka devletlerin istiklal ve hürriyetine tecavüzü asla aklından geçirmeyeceğini düşünmenin kafi olacağını belirterek, hukuka hürmetkar olan Ankara Hükümeti'nin ancak katillerin cezalandırılmasını talep etmiş olabileceğini ifade etmiştir.⁵³

Eylül ayında bu nota konusu ile ilgili tartışmalar başka bir boyut kazanmıştır. Gazetelerin yazdıklarına göre, İstanbul'dan Times gazetesine gönderilen hususi bir habere göre Ankara Hükümeti bu notayı göndermeden önce Sarıkamış civarına bir fırka asker yığmıştır ve Cemal Paşa'nın katlini tertip eden Taşnakist Ermenilerin cezalandırılmalarını ya da teslimini istemiştir. Bunun üzerine Kafkas Fedarasyon

⁵¹ Akşam, Sayı:1406 (23 Ağustos 1922),s.1. Çağadamart gazetesinin Akşam gazetesinde yayımlanan notasında ise Ankara Hükümetinin Erivan Hükümetinden suikastlara karşı tedbir alınmasını istediği, aksi takdirde bu suikastlardan tüm Ermenilerin sorumlu tutulacağı uyarısında bulunduğu iddia edilmiştir.

⁵² Tevhid-i Efkâr, Sayı: 3460 (24 Ağustos 1922), s.1. Ayrıca; İkdâm, Sayı: 9135 (24 Ağustos 1922),s.1. ve Peyam-ı Sabah, Sayı: 11765 (24 Ağustos 1922),s.2. Fakat Peyam-ı Sabah gazetesi Bosphore gazetesinin bu haberi Kuvay-ı Milliye kaynaklarından aldığını iddia etmiştir.

⁵³ Yeni Şark, Sayı: 322 (25 Ağustos 1922), s.2.

Hükümeti bu notaya uzlaşıcı bir cevap vererek Taşnakistlerden bazılarının tutuklandıklarını ve tahkikata başlanıldığını bildirmiştir.⁵⁴ İstanbul basını, Times gazetesince Avusturya- Macaristan tarafından 1914'te Sırbistan'a verilen notaya benzetilen bu notanın gerçek olmadığını belirttiği gibi Sarıkamış'a Ankara Hükümeti tarafından asker yığıldığı haberinin de bir uydurma olduğunu yazmış, Kafkas Hükümeti'nin katilleri tutup cezalandırmayı kendisi için bir vazife addettiğini eklemiştir.⁵⁵

E-Cenaze Merasimleri

Cemal Paşa için biri Tiflis'te diğeri de Erzurum'da ölmek üzere iki cenaze merasimi yapılmıştır. Cemal Paşa'nın cenazesi geçici olarak Tiflis'te Şah Abbas Camii'ne konduktan sonra Anadolu'ya getirilerek Erzurum'da Kars Kapısı'ndaki şehitliğe defnedilmiştir. Cemal Paşa ve yaverlerine ait yapılan bu törenlerin ayrıntılarını iki alt bölüme ayırarak incelemeyi uygun gördük.

1- Cemal Paşa ve Yaverlerinin Tiflis'teki Cenaze Merasimi

Cemal Paşa ve yaverlerinin Tiflis'te gerçekleşen cenaze merasimi Türk basınında geniş yer bulmuş, tüm gazeteler bu konuyla ilgili çeşitli kaynaklardan yararlanarak yaptıkları haberlerle konu hakkında okuyucularını bilgilendirmişlerdir.⁵⁶ Fakat biz çalışmamızda bu konuyu, Tiflis'teki cenaze merasimi ile ilgili olarak en ayrıntılı haberi yapan, oradaki gelişmeleri muhabirlerinin gönderdikleri mektuplarla günü gününe takip eden İstikbal gazetesinin konuyla ilgili olarak 16 Ağustos tarihli "*Kafkas Muhabir-i Mahsusumuzun Mektubu*" başlığıyla verdiği haberden takip edeceğiz.

Cemal Paşa ve yaverlerinin öldürüldüğü gece olay yerine gelen Türk Temsilciliği görevlileri olay yerinde incelemelerde bulunmuşlardır. İncelemelerin ardından cenazeler sefaret Başkâtibi Nebil Bey gözetiminde Mihailovski Hastanesine götürülmüştür. 26 Temmuz günü şehitler büyük bir merasimle hastaneden alınarak

⁵⁴ İkdam, Sayı: 9145 (3 Eylül 1922),s.1.

⁵⁵ Tevhid-i Efkar, Sayı: 3472 (5 Eylül 1922),s.1.

⁵⁶ Konuyla ilgili olarak bkz. Akşam, Sayı: 1387 (1 Ağustos 1922),s.1. Vakit, Sayı: 1669 (4 Ağustos 1922),s.1. İkdam, Sayı: 9119 (8 Ağustos 1922),s.1. Yeni Gün, Sayı: 937- 560 (9 Ağustos 1922), s.2.

sefaretin önene getirilmiş ve orada bayrak indirilmek suretiyle selamlanmıştır. Sefareten Şah Abbas Camii'ne gidilmiş ve ahali adına bir hoca tarafından hazin bir nutuk verilerek gerek İslam âlemi gerek Türklerin böyle kıymetli bir evladına vaki olan cinayet anlatılarak bunların vatan ve millet yolunda şehit oldukları, ruhlarının daima her bir Müslüman'ın ve Türk'ün göğsünde yaşayacağı ifade edilmiştir. Sefir Muhtar Bey de ahaliye hitaben yaptığı konuşmada, kıymetli vatan hadimlerinin kaybedildiğinden bahsederek gurbet havası içinde şehitlerimize karşı gösterilen alakadan dolayı teşekkürlerde bulunmuştur. Matem merasimine TBMM Hükümeti Gürcistan Sefareti erkanından Hariciye Müsteşarı Sait Bey başkanlığında bulunan heyet haricinde, Gürcistan Halk Komiserleri Reisi, Maver-i Kafkas ve Gürcistan Hükümeti Halk Komiserleri, Rusya, İran, Alman, İtalya sefirleri ve konsoloslari, Rusya ve Kafkas Heyet-i Murahhasları, binlerce İslam ve diğer ahali katılmıştır. Ayrıca cenaze merasimine Tiflis'te oturan birçok İslam hanımları da ilgi göstermiştir. Hükümet tarafından iki alay asker, üç bando mızıkacı gönderildiği gibi hükümet sefirlikleri ve konsoloslukları tarafından çiçek ve çelenk gönderilmiştir. Merasim günü İslam dükkânları kapanmıştır. ⁵⁷

2- Cenazelerin Anadolu'ya Getirilmeleri ve Erzurum'a Defnedilmeleri

Cemal Paşa ve yaverlerinin Tiflis'teki cenaze merasiminden sonra nereye defnedilecekleri bir sorun teşkil etmiştir. Gazete haberlerine göre cenazelerin, defnedilecekleri yere karar verilene kadar Şah Abbas Camii'nde muhafaza edilmeleri ve bu iş için muhtelif muhafızlar belirlenmesi uygun görülmüştür. ⁵⁸ Yine gazetelere göre, bu süre içinde Ankara Hükümeti Tiflis Temsilcisi Muhtar Bey, Cemal Paşa'nın ve yaverlerinin nerede defnedileceklerini Hariciye Vekaleti'nden danışmış ve cevap gelene kadar da Cemal Paşa ile yaverlerinin ikamet ettikleri daireyi mühürlemiştir. ⁵⁹

Gazetelerde de yazıldığı gibi Muhtar Bey, cenazelerin Tiflis'te defni veya Anadolu'ya nakli konusunda Ankara'dan haber beklemektedir. Şark Cephesi Komutanlığı, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetine yazdığı 8 Ağustos 1922 tarihli bir yazıda, cenazelerin Kars yoluyla Erzurum'a getirilmesi ve Erzurum'da merhum Hafız Hakkı Paşa'nın kabrinin yanına gömülmesini teklif etmiş, böylece Taşnak

⁵⁷ İstikbal, Sayı: 686 (16 Ağustos 1922), s.2.

⁵⁸ Yeni Gün, Sayı: 937- 560 (9 Ağustos 1922), s.2.

⁵⁹ Tevhid-i Efkar, Sayı: 3446 (10 Ağustos 1922), s.1.

mezaliminin Erzurum'da ebedi bir hatıra bırakacağı belirtilmiştir.⁶⁰ Erkan-ı Harbiye Riyaseti de Heyet-i Vekiliye Riyaset-i Celilesi'ne gönderdiği 10 Ağustos 1922 tarihli yazısında Cephe Komutanlığı'nın bu teklifini uygun bulmuş, konuyla ilgili emirleri beklediğini ifade etmiştir.⁶¹ Türkiye Büyük Millet Meclisi İcra Vekilleri Heyeti bu yazıya 12 Ağustos 1922 tarihinde verdiği cevapta, cenazelerin Anadolu'ya getirilmesini ve defnedilmesinin esas itibarıyla uygun olduğunu bildirmiş, merhumların İstanbul'da olan ailelerinin bu husustaki arzularının da İstanbul'da Hamit Bey vasıtasıyla sorulduğunu belirtmiştir.⁶²

Devlet katında bu yazışmalar sürerken gazeteler de muhabirleri aracılığıyla durumdan haberdar olmuşlar ve konuyu okuyucularına aktarmışlardır. 9 Ağustos tarihi itibarıyla birçok gazete Cemal Paşa ve yaverlerinin cenazelerinin Anadolu'ya nakledileceğini yazmıştır.⁶³ Cemal Paşa ve yaverlerinin cenazelerinin Anadolu'ya nakledilmesi kararı şu şekilde değerlendirilmiştir: “ ... bu suretle memleket uğrunda feci bir suikasta kurban giden şehitler Anadolu'nun sinesinde sıcak bir köşe bulacaklardır. Bu karar şüphesiz ki her vatandaşı minnettar bırakacak ve üzerimize kahpece kurşun sıkmak usulünü tutan düşmanlarımıza da derin manalar ifade edecektir.”⁶⁴ Cenazelerin Erzurum'a nakledilmesi ve orada defnedilmeleri Cemal Paşa'nın ailesinin de onay vermesiyle 22 Ağustos'ta kesin karar altına alınmış, cenazelerin Tiflis'ten alınması çalışmalarına başlanmıştır.⁶⁵ Cenazelerin Türkiye'ye getirilmesi için Gümrü'ye özel bir tren gönderilmiştir.⁶⁶ 17 Eylül'de Cemal Paşa ve yaverlerinin cenazelerinin Tiflis'ten alınması sırasında büyük bir tören düzenlenmiştir. Merasime Tiflis'in kadın erkek tüm Müslümanları, İran temsilcisi Ahmed Han ve rahatsız olan İtalyan temsilcisi adına iki memur, tüm sefaret ve murahhas heyetler, Müstakil Kafkas Ordusu ile Gürcü Ordusundan birçok asker ve bando takımı katılmıştır. Cenaze halkın gözyaşları arasında camiden çıkarılmış ve hazır bulunan Rus ve Gürcü askerleri tarafından havaya üç el silah atılmak suretiyle selamlanmıştır. En önde çelenkler ve

⁶⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030 10/ 204 392 17, lef 3, 8 Ağustos 1338.

⁶¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030 10/ 204 392 17, lef 2, 10 Ağustos 1338.

⁶² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030 10/ 204 392 17, lef 1, 12 Ağustos 1338. Ayrıca; Nevzat Artuç, **Ahmet Cemal Paşa Askeri ve Siyasi Hayatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008, s.356

⁶³ Hakimiyet-i Milliye, Sayı: 575 (9 Ağustos 1922), s.1. Tevhid-i Efkar, Sayı: 3446 (10 Ağustos 1922), s.1. Yeni Şark, Sayı: 307 (10 Ağustos 1922), s.2. Vakit gazetesi ise daha henüz bu tartışmalar ortada yokken Cemal Paşa ve yaverlerinin cenazelerinin Kars'a getirileceğini yazmıştır. Bkz. Vakit, Sayı: 1669 (4 Ağustos 1922), s.1.

⁶⁴ Hakimiyet-i Milliye, Sayı: 575 (10 Ağustos 1922), s.1.

⁶⁵ Yeni Gün, Sayı: 948- 571 (22 Ağustos 1922), s.1. Ayrıca; Vakit, Sayı: 1685 (23 Ağustos 1922), s.2. İkdam, Sayı: 9134 (24 Ağustos 1922), s.1. Tevhid-i Efkar, Sayı: 3460 (24 Ağustos 1922), s.1.

⁶⁶ Hakimiyet-i Milliye, Sayı: 613 (20 Eylül 1922) s.1.

sırasıyla okuyucular, sefarethane muhafız askerleri ve arabalar olmak üzere saat on birde hareket eden kortej, tekbir ve tehlil sesleri ve Müslümanların yoğun katılımıyla sefaretin önüne gelmiş, sefarethanede resmi selamlama yapılmış, kısa bir süre kıraat okunarak tüm şehitlerin ruhuna Fatihalar ithaf edilmiştir. Türk bayrakları, halılar ve çelenklerle donanmış vagonun önünde İslam cemaati namına iki kişi, Türk'ün hayatına kast için atılan bu kurşunlarla hedeflenen gayeye hainlerin ulaşamadıkları ve hiçbir zaman ulaşamayacaklarını ifade eden konuşmalarında, bu olaydan mütevellit büyük üzüntülerinin inkılapçı Anadolu Hükümetine ve o hükümetin büyük kumandanı Mustafa Kemal Paşa'ya iletilmelerini istemiştir. Resmi yetkililer tarafından yapılan cevabi konuşmada, Rus ve Mavera-i Kafkas Cumhuriyetleri ile Türkiye'nin arasını açmak için yapılan bu suikastın suçlularının yakalandığı ve şiddetle cezalandırılacağı, bu suretle de yıkılması amaçlanan dostluğun bilakis takviye edildiği ifade edilmiştir. Törenin sonunda askeri kıtalar tarafından üç el silah atılarak resmi selamlama yapılmıştır. Cenazelerin bulunduğu vagon ile Cemal Paşa'nın kardeşi Kemal Bey, Emin Çavuş ve Ateşemiliter Necmettin Efendinin bulunduğu tren akşam sekizde Kars'a hareket etmiştir.⁶⁷

Cenazelerin Erzurum'da defnedilmesine Türk basını yoğun ilgi göstermiş, bu konudaki haberler gazetelerde sıkça yer almıştır.⁶⁸ Biz cenaze ile ilgili haberleri bölge gazetesi olan ve Türk basınında konuyla ilgili tüm haberlerin çıkış yeri olan Varlık gazetesinden takip edeceğiz.

Cemal Paşa ve yaverlerinin cenazeleri 20 Eylül Çarşamba günü saat beşte hususi bir trenle Sarıkamış'a getirilmiştir. Erzurum'da defnedilecek olan memleketin bu fedakar evlatlarına son hürmet ve tazim vazifesini ifa etmek üzere Sarıkamış'ta bulunanlar istasyona gitmişler ve ancak bir saat kadar şehitler diyarının misafiri olan bu taze şehitleri omuzları üzerinde taşımışlardır. Siyah kurdelelerle, bayraklarla ve çelenklerle süslenmiş olan cenaze treni Sarıkamış istasyonuna muvasalat edince tabutların bulunduğu vagonun kapıları açılmış ve herkes muazzez vatan şehitlerini selamlamıştır. Hoca tarafından yapılan duanın ardından kardeş omuzlarda Erzurum trenine giden tabutları yüzlerce kişi takip ediyordu. Cenaze alayının iki tarafında başları miğferli askerler, sonunda ise şehit yavruları bulunuyordu. Muazzez şehitlerin

⁶⁷ Hakimiyet-i Milliye, Sayı : 629 (9 Ekim 1922), s.3. Tiflis'teki bu törenin ayrıntıları Cemal Paşa ve yaverlerinin Erzurum'a defnedilmelerinin sonrasında bir mektupla Hakimiyet-i Milliye gazetesine ulaşmıştır.

⁶⁸ İstikbal, Sayı: 718 (24 Eylül 1922), s.1. İleri, Sayı: 1671 (30 Eylül 1922),s.1. Peyam-ı Sabah, Sayı: 11801 (30 Eylül 1922),s.1. Tevhid-i Efkâr, Sayı: 3498 (30 Eylül 1922), s.1.

tabutları Erzurum trenine yerleştirildikten sonra cenaze alayı yavaş yavaş hareket eden treni ortalarına alarak sonraki istasyona kadar takip etmiştir. Orada asker ve mektepliler büyük ölülerini son defa selamlamış, Cephe Erkan-ı Harp Reisi Seyfi Bey kısa bir nutukla Cemal Paşa ve yaverlerine atılan kurşunların doğrudan doğruya Türk milletinin sinesine atılmış olduğunu hatırlatarak namert ve kahpe canileri tel'in etmiştir. Şehitlerin ruhuna ithaf edilen Fatih'a'yı müteakip tren, hıçkırığı andıran feryatlarla ağır ağır uzaklaşmıştır.⁶⁹

21 Eylül Perşembe günü Erzurum'a ulaşan cenaze treni, istasyonda Vali Sabit Efendi, komutan Rüşdü Paşa, mülki ve askeri erkan, yüzlerce ahali, asker, mektepliler tarafından karşılanmıştır. Cenaze alayına bir batarya top ile bir bando eşlik etmiştir. Şehitlerin Türk bayraklarına sarılmış tabutları milletin omuzlarında taşınmış, Kars Kapısı'ndaki kabristanda Hafız Hakkı Paşa'nın kabri yanında hazırlanan yere ulaşarak milletin son tazim ve hürmet vazifesini yaptıkları şehitler, ebedi istirahatgahlarına tevdi edilmişlerdir. Vali Sabit Bey tarafından bir konuşma yapılmış ve şehitlerin ruhlarına Fatihalar ithaf edilmiştir.⁷⁰

⁶⁹ Varlık, Sayı: 82 (21 Eylül 1922),s.2.

⁷⁰ Varlık, Sayı:86 (25 Eylül 1922)s.3.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

CEMAL PAŞA SUİKASTININ ARDINDAKİ MUHTEMEL GÜÇLER VE CEMAL PAŞA HAKKINDAKİ GÖRÜŞLER

A- Cemal Paşa Suikastının Kimler Tarafından Yapıldığına Dair Basında Yer Alan Görüşler

Cemal Paşa suikastının kimler tarafından yapıldığına dair dönemin gazetelerinde ve daha sonraki yılların gazete ve dergilerinde pek çok yazı yazılmıştır. Bu konuya ait iddialar çok çeşitlidir. Konunun daha iyi takip edilebilmesi için konuyu üç bölüme ayırmayı uygun bulduk. İlk bölümde Cemal Paşa'nın Ermeniler tarafından öldürüldüğüne dair görüşleri, ikinci kısımda ise cinayetin Ruslar tarafından işlendiğine dair görüşleri, son bölümde de suikastın arkasında İngilizlerin olduğuna dair görüşleri inceleyeceğiz.

1- Cemal Paşa Suikastının Ermeniler Tarafından Yapıldığına Dair Görüşler

Türk basınının bir kısmı Cemal Paşa'nın suikast sonucu öldürülmesinin ardında Ermenilerin olduğu konusunda hiç şüphe etmemektedir. Bu görüş üzerinde duran gazetelere göre, Cemal Paşa cinayeti siyasi bir cinayettir ve bu cinayeti İttihat ve Terakki ricalini katle memur Ermeni teşkilat-ı hafiyesi tertip etmiştir.¹ Cemal Paşa da Talat Paşa, Sait Halim Paşa, Bahattin Şakir ve Cemal Azmi beylerden sonra bir sıra ve tertip dâhilindeki Ermeni suikastına kurban olmuştur. Cemal Paşa'nın şahadetiyle milletimiz Ermeni suikastçılarının devam eden kan dökücülüklerinden bir faciaya da şahit olmuştur. Ayrıca on dört senelik inkılâp hayatında ismi daima anılmış olan Cemal Paşa'nın Ermeni intikam kurşunlarına hedef oluşu her Türkü derinden üzecektir.² Suikastla ilgili olarak yapılan tahkikat neticelenirse katillerin Ermeni olduğu ortaya çıkacaktır.³ İstanbul gazetelerinin Ankara muhabirlerinin bildirdiğine göre Tiflis Sefiri Muhtar Bey'in Ankara'ya gönderdiği raporlarda,

¹ Tercüman-ı Hakikat, Sayı: 14824 (26 Temmuz 1922), s.1.

² İstikbal, Sayı: 673 (30 Temmuz 1922),s.1.

³ Yeni Gün, Sayı: 929-002 (27 Temmuz 1922),s.1.

cinayetin Ermeniler tarafından siyasi bir maksatla işlendiğine Tiflis zabitanının kani olduğunun kaydedildiği belirtilmiştir.⁴

Cinayetin Ermeniler tarafından işlendiği kanaatini güçlendiren diğer bir konu da Cemal Paşa'nın yaveri İsmet Bey'in gazetelerde yer alan mülakatlarıdır. İsmet Bey, ilk olarak Yeni Gün gazetesinde yer bulan mülakatında, cinayetin Ermeniler tarafından yapıldığına kuvvetle kani bulunduğunu ifade etmiştir.⁵ İsmet Bey, Tevhid-i Efkâr gazetesindeki mülakatında da Ermenilerin Cemal Paşa'ya Kabil'de iken bir suikastta daha bulduklarını fakat bu hain emellerine ulaşamadıklarını belirterek, Tiflis'te Cemal Paşa'ya gerçekleştirilen suikast şeklinin, Ermeniler tarafından şimdiye kadar yapılan ve teşebbüs edilen suikastlara benzediğini söylemiştir.⁶ İsmet Bey bir diğer mülakatında da Cemal Paşa'nın Doğu'daki faaliyetleri esnasında etrafında daima bir gizli hafiye teşkilatının çalıştığını ve kendisine bir suikast hazırlandığını bildiklerini, Afganistan'da Kabil'de iken bir suikast icra edilmek üzere öne geçildiğini, diğer gurbet şehitlerine kıyan siyasetin Kafkasya'daki gizli teşkilat sahasının buralara kadar uzandığını ve bu teşkilatın iki Ermeni ile bir Rus'u bu suikasta memur ettiklerini hatta bunların Paşa'nın Kabil'de oturduğu sarayın planlarını bile elde ettiklerini ve suikastın icrasına ramak kalmış iken Afganistan'ın kuvvetli zabita teşkilatı sayesinde failerin yakalanarak idam edildiğini belirtmiştir.⁷ Cemal Paşa ile ilgili bir diğer mülakat Cemal Paşa'nın kardeşi Yüzbaşı Kemal Bey'le yapılmıştır. Kemal Bey, mülakatın Cemal Paşa'nın öldürülmesi ile ilgili bölümünde, katillerin Ermeni Taşnak Komitesi'ne mensup beş kişi olduğunu fakat bunların haricinde başka katillerin de bulunduğunu ifade etmiştir. Kemal Bey, katillerin aranırken dikkat edilmesi gereken iki nokta olduğunu, bunlardan ilkinin Cemal Paşa'nın Afganistan'da vücuda getirmek istediği ıslahatın hariçte bir memnuniyetsizlik yaratmış alabileceği ve Ermenilerin bu kararın tatbikatına vasıta edilebileceğidir. Unutulmaması gereken ikinci nokta da Ermenilerin, bilhassa Taşnak Komitesi'nin bütün Türk unsurlarını imha için verdiği karardır. Ayrıca Cemal Paşa'nın yaverleri de kasten öldürülmüştür.

⁴ Tevhid-i Efkâr, Sayı: 3446 (10 Ağustos 1922),s.1.

⁵ Yeni Gün, Sayı: 937-560 (9 Ağustos 1922),s.1.

⁶ Tevhid-i Efkâr, Sayı: 3447 (11 Ağustos 1922),s.2.

⁷ Tevhid-i Efkâr, Sayı:3454 (18 Ağustos 1922),s.1 Görüldüğü üzere İsmet Bey, verdiği bu mülakatta Kabil'de yapılan suikastta bir Rus'un da bulunduğu belirtmiştir. Zira ileride görüleceği gibi İsmet Bey cinayetin üzerinden uzun bir süre sonra verdiği bir mülakatta, Tiflis suikastının Ermeniler tarafından yapıldığı yolundaki kanaatini değiştirecek ve bu suikastın Ruslar tarafından icra edildiğini söyleyecektir.

Kemal Bey, cinayet kararının Cemal Paşa Almanya'da iken verildiği hatta orada bazı Ermenilerin cinayete memur olarak kendisini takip ettikleri haberini aldıklarını ifade etmiştir.⁸

Konuyla ilgili yazının ilerleyen bölümlerinde şu ifadeler yer almaktadır: "...Cemal Paşa'nın Ermeniler tarafından öldürülmesi, bunca acı tecrübelerden sonra bile Ermenilerin Müslümanları tahrikten vazgeçemediklerini ortaya koymaktadır. Ermeniler, bugün yeryüzündeki bütün Ermenilerden Türklerin en adi tahminle elli defa fazla nüfusa sahip oldukları hakikatini anlamalıdır. Artık Kurun-ı Ula'da yaşanmamaktadır. Bir iki büyük adamı öldürmekle bir ordu dağıtılamaz veya bir fikir söndürülemez. Türk milleti esaret zincirini asla kabul etmeyecektir ve daima hür olacaktır. Ermenilerin bu suikastları, kendilerine uygulanan tehcirin intikamını alma amacını gütmektedir. Fakat tehcir meselesinde kabahat Türklerde değil Ermenilerdedir. Ermeniler 1244 senesindeki muharebede Rusların Kars'ı, Ahıska'yı, Erzurum'u zapt ettiği zamanlarda Müslümanlar hakkında hangi fikirleri beslediklerini ortaya koymuşlardır. O sıralar Ermenilerin Beyazıt sancağında Müslüman ahaliye etmediği ihanet ve cefa kalmamıştır. Haricin ifşadati ve telkinatına kapılan bazı Ermeniler Müslümanlara dış biliyorlardı ve onlara eski terbiyedeki Ermenilerin nasihat yolundaki tavsiyelerine hakaretle karşılık veriyorlardı. Bu tahrikler nihayet münferit olmayan cinayetlere, Talevri ve Sason'da misli kıyاملara sebep oldu. Biraz sonra Anadolu'nun birçok yerinde ve İstanbul'da kanlı ve çok üzücü hadiseler meydana geldi. Bu fırtına geçtikten bir süre sonra Kanun-ı Esasi ilan edildi. Fakat Ermeniler bu serbestiyi fevkalade suiistimal ettiler. Yeni teşkilat, tertibat ve istihzarat ile Anadolu'yu bir silah ambarına çevirdiler. Gazetelerinde o kadar yalan, iftira ve tenvirata başlamışlardı ki mesela Malatya'nın bir köyünde bağdan üç kuruşluk bir üzüm çalınsa bu olay yalnız Çağadamart'a saldırı sermayesi olmakla kalmaz, Dahiliye Nazırı Halil Bey yöneticileri telgrafla taciz etmeye mecbur bırakılırdı. Bu tenvirattan bıkan bazı Müslümanlar haklarından vazgeçiyorlardı.⁹

İttihat ve Terakki ricali Ermenilerle gayet samimi bir dostluk arzusunda bulunuyordu. Hatta Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Ermenilerin yaşadıkları yerlere yönetici olarak gönderilecek kişilere bu husustaki isteklerini özel olarak anlatıyordu. Fakat ne çare ki Ermeni komiteleri, büyük bir Ermenistan teşkili rüyasına kapılmışlardı. Bu bir hülya idi. Çünkü bugün Ermenilerin resmi merkezi olan Erivan şehrinde bile çoğunluk beş on sene evvel Müslümanlarda ve Türklerde idi. Ayrıca o

⁸ İleri, Sayı: 1690 (19 Ekim 1922), s.2.

⁹ Akşam, Sayı: 1392 (9 Ağustos 1922),s.1.

civardaki Kürtlerin 1920 senesinde neden katliama uğratıldıkları da Ermenilerin cevaplamaı gereken bir sorudur.

Ermeniler, Balkan Harbinden sonra devletin o andaki vaziyetinden istifade ederek ve bilhassa Rusların tazyikiyle maksatlarına doğru bir adım atmışlar, Vilayet-i şarkıye'nin hususi bir idareye mazhariyeti için Babıâli'nin onayını almışlardı. Talat Pařa, buna ait müzakereler esnasında çok zahmetler çekmiştir. Babıâli'nin muvafakati bir Ermenistan teşkilinin başlangıcıydı. Ancak tatbikata başlandığı vakit bunun altından ne çıkacağını belki tahmin edememişlerdi. Fakat bu tatbikata imkân kalmamıştı. Çünkü Harb-ı Umumi başlamıştı. Bu, Ermenilerin kanaatine göre kendileri için çok daha büyük bir fırsattı. Binaenaleyh Ermeniler, derhal dūřman tarafına geçmiştiler. Bu vaziyete karşı hükümet ne yapabilirdi? Hükümet Ermeni çetelerinin harpteki askere erzak ve cephane taşıyan mekkâre kollarını imha etmelerine müsaade mi etmeliydi? Mesele itidal ile ve tarafsızca muhakeme edilince hükümetin menatık-ı harbiye için tehcir kanunu yapmış olmasına hiçbir kimse itiraz edemez. Bununla beraber, bu kanunun tatbiki esnasındaki suiistimallere tabi af ve müsamaha ile bakılamaz. Nitekim Cemal Pařa da o suiistimalcilerden en namdar birkaçını Urfa havalisinde tutturup derhal astırmıştı. Bundan başka Suriye'ye gönderilen Ermenileri pek müşfikane himaye etmişti.¹⁰

Cemal Paşa'nın Ermeniler tarafından öldürüldüğü konusunda ısrar edenler arasında Alman gazeteleri de bulunmaktadır. Alman gazetelerindeki bu konu ile ilgili yazılar Türk basınında geniş yer tutmuştur. Alman gazetelerine göre, Cemal Paşa'yı Tiflis'te kesinlikle Ermeni çetecileri öldürmüştür. Bu cinayet geçen sene Berlin'de Talat Paşa'nın da kurbanı olduğu Ermeni kisasının vahşiyane devamıdır. Ermeniler, Cemal Paşa ile şimdiye kadar kanlarını akıttıkları Türk rüesasını, Türkiye'de 1915–1916 senelerinde Ermeniler aleyhinde tertip edilen tehcirin müşevvik ve muharriki olarak itham etmektedirler. Fakat Cemal Paşa Alman gazetelerine gönderdiği bir müdafaanamede, kendisinin böyle bir olayla katiyen alakadar olmadığını hatta tehciri elinden geldiği kadar men'e çalıştığını beyan etmiş ve aleyhindeki ithamları kesinlikle reddetmiştir. Bundan maada Suriye'de kendisiyle beraber çalışan bir çok Alman ve Avusturya zabitleri de Cemal Paşa hakkında hüsn-ü şahadette bulunmuşlar ve Cemal Paşa'nın ifadelerini tasdik etmişlerdir. Fakat bütün bunlar Ermeniler

¹⁰ Akşam, Sayı: 1392 (9 Ağustos 1922), s.2.

üzerinde hiçbir tesir bırakmamış ve onları bu vahşiyane cinayeti irtikâptan men edememiştir. Yine Alman gazetelerine göre Cemal Paşa, Türkiye'nin en muktedir bir askeri ve en fatin bir diplomatı idi. Cemal Paşa, Almanya'nın büyük bir dostu olup çocuklarını da tahsil için Almanya'ya göndermişti. Müttefiklerin galibiyeti neticesinde İstanbul'da mezkur hükümetin kararıyla açılan Divan-ı Harp Cemal Paşa'yı da itham etmiş ve Cemal Paşa, Talat ve Enver Paşalarla beraber idama mahkum edilmiştir. Vatanı uğruna bütün mevcudiyetiyle ve yorulmak bilmez bir semi ile çalışan bu fedakâr adam aleyhinde verilen bu hüküm, o zamanlar bütün Türkiye'yi temsil eden İstanbul Hükümeti'nin müttefiklere karşı aldıkları hakir kararı, tasfiyeden arî tavır ve hareketi pek bariz bir surette göstermiştir. O zamandan beri Cemal Paşa vatanın müşfik aguşundan ayrılmaya ve yabancı diyarlara iltica etmeye mecbur kalmıştır. Cemal Paşa son zamanlarda Afganistan'da bulunuyor ve burada kendisini müttefiklerden ve İstanbul hükümetinin intikamından emin addediyordu. Fakat burada onu da diğer arkadaşlarının da kalplerini parçalayan alçak bir Ermeni'nin hain bir kurşunu öldürmüştü, onun da kalbi hunhar, korkak bir Ermeni'nin kurşunuyla parçalanmıştır. Ermenilerin kısas maskesi altında irtikâp ettikleri bu vahşi cinayetlerin yeniden birtakım kıtale sebebiyet vereceği pek tabii ve şüphesizdir. Buna karşı gösterilecek lakayt ise bu iki millet arasında ebedi bir adavet intac edecektir.¹¹

Cinayetin Ermeniler tarafından yapıldığı görüşünü savunan gazeteler, ilerleyen günlerde gazetelerde yer almaya başlayan ve bu cinayetin Ruslar tarafından yapıldığını iddia eden yazı ve yorumlara şiddetle karşı çıkmışlardır. Bu gazetelere göre, Cemal Paşa'yı Rusların öldürtmüş olma ihtimali yoktur. Zira Cemal Paşa'nın Afganistan'a birinci defa azimetini temin eden Moskova Hükümetidir. 1921 senesinde Cemal Paşa'nın Almanya'ya azimeti esnasında Taşkent'ten itibaren hususi trenle ve hürmetle Moskova üzerinden geçmesi de bunu ispat etmektedir. Moskova Hükümeti, Cemal Paşa'nın Afganistan'a gitmesini istemiyor idiyse onun Moskova ve Tiflis'e gitmesine müsaade etmezdi. Bu cinayet kesinlikle Ermenilerin işidir. İnsaniyet ve Ermenilerin menfaati namına bu kanlı oyuna bir son verilmesi gerekmektedir.¹²

¹¹ Yeni Gün, Sayı: 954-577 (29 Ağustos 1922), s.1.

¹² Akşam, Sayı: 1392 (9 Ağustos 1922),s.1.

Başından beri bu suikastın Ermeniler tarafından yapılmadığı iddiasında bulunan Ermeni gazeteleri, cinayetin ardında Rusların olduğunu iddia etmekteydiler. Cinayetin Ermeniler tarafından yapıldığında ısrar eden gazeteler, Ermeni gazetelerinin bu iddialarını manasız bulmakta ve Bolşeviklerin şayet Cemal Paşa'yı katletmek fikrinde olsalardı onun Moskova'dan ve bütün Rusya'dan salimen geçmesine müsaade etmeyecekleri kanaatini taşımaktadırlar.¹³ Ayrıca, cinayetin Ruslar tarafından yapıldığı iddiası şüpheleri, nefret ve tahminleri başka taraflara çevirmek, Türk ve Müslüman kamuoyunu aldatmak için ortaya atılan bir rivayettir. Fakat bu rivayetin aslı ve esası yoktur. Cemal Paşa İslamcılık ve Turancılık siyasetinin kurbanı olarak Rusların suikastına maruz kalmamıştır. Cemal Paşa'nın Sovyetlerle hiçbir itilafı yoktu. Cemal Paşa bugün için hayal ve bir tehlike olan birtakım siyasetlerin arkasından koşmazdı. Dünya ahvalini idrak etmişti. Bolşevik Rusya'sı Cemal Paşa'yı görmüş, tanımış, Afganistan'da iş başında yaptıklarını tetkik etmişti. Cemal Paşa'ya karşı hürmet ve emniyet besliyorlardı. Bundan dolayıdır ki Enver Paşa'nın Buhara ve Türkistan taraflarındaki maceralarından Cemal Paşa'yı sorumlu tutmadılar. Avrupa'daki vazifesini bitirdikten sonra Afganistan'a avdet etmek üzere Moskova'ya vasıl olan Cemal Paşa, yolların kapalı olmasından dolayı orada epeyi bir müddet kalmış, iyi muameleden başka bir şey görmemiştir.

Cemal Paşa'nın, Enver Paşa'nın Türkistan'daki hareketleri nedeniyle Ruslar tarafından öldürüldüğü iddialarına karşı da Cemal Paşa'nın Haziran ayında Moskova'da bulunurken mahalli gazetelere verdiği beyanat hatırlatılmıştır. Cemal Paşa bu beyanatında Enver Paşa'nın Türkistan'daki hareketinin şahsi olduğunu, kendisinin Enver Paşa'ya gönderdiği mektuplarla bu hareketini engellemeye çalıştığını fakat Enver Paşa'nın hayaller peşinde koşmayı seven bir insan olduğunu, kendisinin ise Rusya'nın Doğu'daki yeni siyasetinden memnun olduğunu söylemiştir.¹⁴

¹³ Vakit, Sayı: 1662 (28 Temmuz 1922),s.2.

¹⁴ Vakit, Sayı: 1663 (29 Temmuz 1922) s.1. Cemal Paşa bu konuyla ilgili İzvestia gazetesine verdiği beyanatta da son zamanlarda Enver'in Türkistan'da giriştiği sergüzeştin kendisinde büyük bir üzüntüye sebep olduğunu zira bu hareketle İslam alemi cephesinin ve hattının ihlal edildiğini söylemiş, ayrıca Rusların Asya'daki siyasetlerini tasvip ettiğini ifade etmiştir. Yeni Şark. Sayı: 293 (24 Temmuz 1922),s.1.

2- Cemal Paşa Suikastının Ruslar Tarafından Yapıldığına Dair Görüşler

Cemal Paşa suikastının Ruslar tarafından yapıldığı veya yaptırıldığına dair Türk basınında yer alan haberler genellikle Ermeni gazeteleri başta olmak üzere dış basın kaynaklıdır.¹⁵ Ermeni gazetelerince Cemal Paşa, 2 Temmuz'da Afganistan'dan Kafkasya'ya hareket etmiştir. Cemal Paşa Kafkasya seyahatinin ardından askeri ve siyasi bazı önemli müzakerelerde bulunmak üzere Paris'e gidecektir. O sıralarda Sovyetler, bu Panturanizm liderlerini şiddetle takip etmekteydiler. Cemal Paşa haricinde merkezi Rusya'nın muhtelif şehirlerine dağılmış olarak Panturanizm propagandasıyla ve İslam ahaliyi Sovyetlere karşı tahrik ile işgal edenler de takip ediliyordu. Zaten Ruslar Enver, Cemal ve şürekasının hareketlerinden endişeye düşmeye başlayıp kendilerine her veçhile yardımda bulunmakla beraber Sovyetlere karşı hareket edeceklerine dair küçük bir şüpheye sahip oldukları takdirde bundan şahsen zararlı çıkacakları uyarısında bulunmuşlardır.

Ermeni gazeteleri, Cemal Paşa'nın katledilmesiyle ilgili haberleri araştırmak için çeşitli yerlere müracaat etmişler ve bu cinayeti teyit eden kaynaklardan canilerin tutuklanmadıkları haberini almışlardır. Bu konuda Türk gazetelerinin yaptıkları haberleri sırf tahminden ibaret olarak niteleyen Ermeni gazeteleri, Cemal Paşa'nın Ermeniler tarafından öldürüldüğünü zannetmek için ortada hiçbir sebep olmadığını, bilakis bu katlin Cemal Paşa'nın tehlikelerle dolu olan siyasi maceraperestliğinin neticesi olduğunu tahmin etmek için sebepler olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ermenilere göre Cemal Paşa, Afganistan ordusu için silah ve mühimmat temini maksadıyla Almanya'ya harekete hazırlandığı sırada katledilmiştir. Bu durumda Ermenilerin hiçbir şekilde bu cinayete karışmadıkları ortadadır. Ayrıca Ermeni gazetelerinin iddialarına göre, Cemal Paşa'nın Afgan ordusunun tensiki yolundaki mesaisinin Panislamizm hareketine girişim olarak addolunduğundan dolayı Rus Bolşevikleri tarafından katledildiği Türk çevreleri tarafından doğrulanmaktadır.¹⁶

Cinayetin Ruslar tarafından yapıldığı iddialarının Türk basınında yer almasında Times gazetesinin konuyla ilgili yaptığı haber çok etkili olmuştur. Times

¹⁵ Ermenice gazetelerin bu yönde yazılar yazdıkları İstanbul İstihbarat Müdürlüğü'nce Heyeti Vekile Riyaseti'ne yazılan 27 Temmuz 1922 tarihli bir istihbarat raporunda da belirtilmiştir. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri, 030 10/ 101 653 2, 27 Temmuz 1338.

¹⁶ Yeni Şark, Sayı: 296 (27 Temmuz 1922),s.1. Yeni Şark gazetesi Ermeni gazetelerinin, Cemal Paşa'nın Sovyetler tarafından öldürüldüğünün Türk çevreleri tarafından doğrulandığı yolundaki iddialarına karşı şu ifadeleri kullanmıştır: “ *Ermenice gazetelerin hadise-i katl hakkındaki izahatları meyanında Türk muhafiline atfetmek istedikleri külliyyen bi asıl ve esastır. Cemal Paşa'nın katilleri hakkında henüz kati, kesin ve sarih bir malumata malik değiliz*”

gazetesine göre, Cemal Paşa'nın katillerinin Ermeni olduğu kesin değildir. Cemal Paşa'nın, Rusların nüfuzunu kırmak için Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa'yı barıştırmak arzusunda bulunduğundan şüphe edilerek Bolşevik ÇEKA'sının emriyle katledilmiş olması muhtemeldir.¹⁷ Times gazetesinin bu haberi devletin istihbarat raporlarında da yer almıştır. Times gazetesinin haberinin Türk basınında yer almasından önce 29 Temmuz 1922'de Türk istihbaratı tarafından Heyet-i Vekile Riyaseti ve Hariciye Vekâleti söz konusu raporla bilgilendirilmiştir.¹⁸

Suikastın Ruslar tarafından yapıldığı görüşünü savunan çevreler, Moskova Hükümeti'nin, cinayetin İngilizlerce idare edilen Ermeni Taşnak Cemiyeti'ne mensup kişiler tarafından icra edildiğine dair beyannamesini de şiddetle eleştirmektedirler. Bu çevrelere göre beyanname bir mecburiyetten doğmuştur. Çünkü Cemal Paşa'nın Tiflis'te öldürülmesi Ankara'daki Türklerin bir kısmıyla Asya'daki bazı memleketlerde Bolşevikler aleyhinde büyük bir öfkeye sebep olmuştur. Moskova Hükümeti de bu öfkenin yatıştırılması için söz konusu beyannameyi neşretmiştir. Hâlbuki bu beyanname doğru değildir. Cemal Paşa'nın katledilmesi Bolşevikler tarafından kararlaştırılmıştı. Ayrıca Enver Paşa'nın da katledilmesi Bolşevikler tarafından karar altına alınmıştır. Enver Paşa'nın askeri kuvvetlerinin başında harp ederken öldürüldüğüne dair ortada dolaşan şayiye şüpheyle bakılmaktadır. Şark-ı Karib'de yetkili bir mevkide bulunan bazı kişilerin fikrine göre, Bolşevikler bu söylentiye yayarak Enver taraftarlarınca Azerbaycan'da, Gürcistan ve hatta Doğu Anadolu'da dahi vuku bulan mühim harekâtın önüne geçmeyi hedeflemişlerdir.¹⁹

Suikastın üzerinden dokuz yıl geçtikten sonra Yaş Türkistan gazetesinde Mustafa Çokay tarafından yazılan bir yazıda da suikastın Ruslar tarafından yapıldığı belirtilmektedir. Suikastın icra edildiği anda Sovyet Hükümeti'nin cinayeti Ermeniler üzerine yıktıkları fakat Cemal Paşa'nın Sovyet Hükümetinin ajanları tarafından öldürüldüğü belirtilmektedir. Fakat bununla Ermenilerin suikast işlerine asla bulaşmadıkları anlaşılmalıdır. Zira Berlin köşelerinde Talat Paşa'nın Roma'da yiğit ve cesur Türk siyasi devlet adamlarının Ermeniler tarafından

¹⁷ Peyam-ı Sabah, Sayı: 11743 (30 Temmuz 1922) s.1. Ayrıca; İleri: Sayı: 1612 (30 Temmuz 1922),s.1. Tevhid-i Efkâr, Sayı: 3438 (30 Temmuz 1922),s.2.

¹⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030 10/ 101 653 2, 29 Temmuz 1338.

¹⁹ Peyam-ı Sabah, Sayı: 11769 (28 Ağustos 1922),s.1.

öldürüldüğü bilinmektedir. Ermeniler, Cemal Paşa'yı öldürmek için uygun bir zaman arıyorlardı. Fakat bu hadisede Ermeni ismi Bolşevikler tarafından dikkatleri başka yönlere çekmek için ortaya atılmıştır.

1922 yılında Paris'te Cemal Paşa ile Mustafa Çokay bir görüşme yapmıştır. Bu görüşme esnasında Tiflis üzerinden seyahat etme kararında olan Cemal Paşa'yı uyaran Çokay, Tiflis'te kendisinin Ruslar tarafından öldürüleceğini söylemiş fakat Cemal Paşa bu uyarıyı dikkate almamıştır. Bir vakit sonra da Cemal Paşa'nın Tiflis'te öldürüldüğü haberi gelmiştir. Sovyet gazeteleri, bu cinayetin Cemal Paşa'dan öç almak isteyen Ermeni Taşnakları tarafından yapıldığını yazmışlar ve insanları buna inandırmışlardır. Fakat kendisi kesinlikle bu cinayetin Sovyet Hükümeti tarafından yapıldığı kanaatindeydi. Nitekim bu yazının yazıldığı sıralarda basılan bir kitap Çokay'a göre kendi görüşlerinin doğruluğunu ispat etmiştir. Söz konusu kitap Çekist Nevgani Dumbadze isminde bir Gürcü tarafından yazılan "*Çeka ve Komintern Hizmetinde*" adlı kitaptır. Dumbadze bu kitabında, Cemal Paşa'nın Moskova'nın buyruğuyla Gürcistan Çekası tarafından temin edilen meşhur suikastçı Lobadze tarafından öldürüldüğünü yazmaktadır. Dumbadze ayrıca Cemal Paşa'nın umumi muharebe zamanındaki Ermeni kırımının öcünü almak isteyen Ermeni Taşnakları tarafından öldürüldüğü yolundaki haberlerin bir aldatmaca olduğunu, bu habere de çoğu kişinin inandığını çünkü o sıralarda Ermeniler'in öç alma faaliyetlerinde bulduklarını yazmıştır. Dumbadze ayrıca Cemal Paşa'nın Kemalistler tarafından Bolşeviklere öldürtüldüğü söylentilerinin de etrafta dolaştığını fakat bunun bir aldatmaca olduğunu belirtmiştir. Dumbadze'ye göre Cemal Paşa'nın öldürülüşü için emrin Moskova'dan verildiği halde onun Kemalistler tarafından öldürüldüğü haberi bir Bolşevik provokasyonudur.

Mustafa Çokay, yazısında Enver ve Cemal'in Bolşevikler için yalnızca propaganda vasıtası olduklarını, Bolşeviklerin bir an için bile onlara inanmadıklarını, her ikisinin de er geç Bolşevikler tarafından öldürülmelerinin mukarrer olduğunu, Enver ve Cemal Paşaların Moskova hainliğinin kurbanı olduklarını ifade etmiştir.²⁰

Cemal Paşa'nın yaveri İsmet Bey, 1922 yılında gazetelere verdiği beyanatların aksine 1962 yılında Yakın Tarihimiz adlı dergide yayınlanan

²⁰ Mustafa Çokay, " Cemal Paşa'nın Öldürülmesi, Moskova Bolşeviklerinin Cinayeti", **Yaş Türkistan**, Sayı: 17, 1931, s.5-6-7-8.

mülakatında, suikastın Ermeniler tarafından değil Ruslar tarafından yapıldığını söylemiştir. İsmet Bey'e göre, Enver Paşa'nın Türkistan'daki isyan hareketi başladığında Ruslar, Cemal Paşa'yı öldürmeyi kafalarına koymuşlardı. İsmet Bey, kendisinin Ankara'ya gitmek üzere Tiflis'ten ayrılmasının ardından Cemal Paşa'nın Ermeniler tarafından değil Rusların ÇEKA teşkilatı tarafından vurdurulduğunu, katil Gürcülerin de Tiflis hapishanesinde yine Ruslar tarafından öldürüldüğünü belirtmiştir. İsmet Bey'in Enver Paşa'nın Türkistan hareketine başladığı sırada Rusların Cemal Paşa ve ekibine karşı takındıkları tavrı anlatan şu ifadeleri dikkat çekicidir: "Tiflis'te günlerce peşini takip etmişler... Moskova'da bulunduğumuz sırada da Enver'in harekete geçişini müteakip bizi Çeka'ya çağırıp uzun uzadıya üç dört saat Enver ile alakamız, onunla muhaberede bulunup bulunmadığımız hususlarında sorguya çekmişlerdi. Tabii ne kadar hayır desek inanmıyorlar ve içlerinden : 'Yarın bunların da Enver gibi yapmayacakları ne malum... İyisi mi temizleyelim' dedikleri şüphesizdi."²¹

Suikastın Ruslar tarafından yapıldığına dair görüşlerin aktarıldığı bu bölüme son vermeden önce konuyla ilgili olarak İstihbarat Şubesi tarafından 17 Ağustos 1922'de Heyet-i Vekile Reisi Rauf Bey'e yazılan ve Kars istihbarat memurunun şifreli telgrafına dayanan bir yazıdan söz etmek istiyoruz. Söz konusu yazıya göre, Kars şehri mehafili Cemal Paşa'nın şahadetinde Rusların tamamen bu olayın içinde oldukları kanısındadır. Cemal Paşa'nın Ruslarla münasebeti derecesinden katiyetle bahseden bir yolcunun verdiği dikkat çekici bilgiler de Kars çevrelerince cari olan fikir ve kanıları doğrulayacak niteliktedir. Yolcunun verdiği beyanata göre Moskova'dan geldiği sıralarda Paşa'nın tekrar Afganistan'a gitmek yolundaki arzusu Bolşeviklerce kabul edilmemiştir. Ruslar, onu aziz misafirleri olarak Moskova'da ağırlamak istemişlerdir. Teklifin ciddiyeti karşısında Cemal Paşa, Moskova'da ikameti reddederek Ankara'ya azimetin daha münasip olacağını ve bir yaverini bu husus için Ankara'ya göndereceğini belirterek kısa bir zaman sonra Moskova'yı terk etmiştir. Cemal Paşa bazı şehirlerde şüphe çekecek şekilde izacata maruz kalmıştır. Anadolu'nun bir köşesinden İran yoluyla Enver Paşa'ya muhtemel iltihakından şüphe eden Bolşevikler, Paşa'nın Tiflis'e ulaşmasını müteakip yapılan merasime rağmen şahsını takip ve ikametgâhındaki özel evraklarını elde etmek için memurlar ikame etmişlerdir. Ankara'ya gönderdiği yaveri İsmet Bey'den alınacak cevaba kadar Kucur Yaylası'nda istirahat fikrinden vazgeçmesi bile sonuçsuz kalmıştır.

²¹ İsmet Karadoğan, "Cemal Paşa'yı Ruslar Öldürmüştü", **Yakın Tarihimiz**, Sayı: 15,1962, s.36.

Cemal Paşa ve yaverlerinin Bolşevik idaresinin mahdut kuvvet ve kudretini elinde bulunduran ÇEKA dairesinin hemen önünde şehit edilmeleri ve fazlaca devam eden silah seslerine ÇEKA'nın neden sonra ve az miktarda çıkan adamlarının da faili şiddetle takip etmek arzusunda bulunmamaları, suikastı tertip ve idare edenlerin hüviyetlerine kafi bir delil olarak kabul edilmektedir.²²

3- Cemal Paşa Suikastının İngilizler Tarafından Yapıldığına Dair Görüşler

Cemal Paşa suikastının ardında İngilizlerin olduğu yolundaki iddiaların en önemli dayanak noktası, şüphesiz Moskova Hükümeti ve Kafkas Federasyonu'nun cinayetin İngilizler tarafından idare edilen Taşnak Cemiyeti mensuplarınca yapıldığını belirten beyannameleri olmuştur. Fakat bu beyannameler neşredilmeden önce de bu suikastın arkasında İngilizlerin olduğuna dair gazetelerde birçok yazı çıkmıştır.

Mütarekeden sonra memleket içindeki unsurlarla teşrik-i mesai etmeye karar veren İngiliz memurları vatanlarını seven, milletlerine bağlı olarak gördükleri Türk rehberlerinden ellerine geçirebildiklerini çeşitli işkencelerle tutuklayarak tümünden ya Malta'ya sevk etmişler yahut İstanbul'un ıssız, karanlık ve rutubetli zindanlarına hapsetmişlerdir. Bu kelimenin bütün manasıyla "Güzidelerin İmhası" siyasetidir. Malta'ya veya diğer adalara sürülenler oralarda ölünceye kadar inleyecek, İstanbul'da kalanlarsa halifenin Kürt Mustafa Paşa gibi kasap hâkimlerine teslim olunarak idam edileceklerdi. Bu suretle Şark'ta Türk aydınları tarafından ika olunan uyanıklık ve teyakkuz ışıkları söndürülecek ve İngilizler Şark üzerindeki tasallut ve tahakkümlerini idame ettirecekler, İstanbul hainleri de muratlarına ermiş olarak Şark'ın tefsihî ve ahlakî amelîyesine istedikleri gibi devam edeceklerdi. Fakat Türk'teki uyanıklık zannedildiği kadar sathi değildi ve birkaç şahsa münhasır olmaktan uzaktı. Türk kütleleri kendi içinden daha kudretli rehberler çıkardı ve Kuva-yı Milliye'nin hamiyet ve faaliyeti sayesinde ahalideki ilk şaşkınlık zail olduğu gibi vatanın kalpgahına kadar hulul etmiş olan düşmanlardan birer birer temizlenerek, İngiliz memurları ve İstanbul hainleri tarafından zindanlara sevk edilmiş olan Türk vatanperverlerine mukabil, memleketi savunmak ve müdafaa cihazına almak için Anadolu'nun her tarafına yayılmış olan İngilizlerden en

²² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030 10/ 101 653 23, 17 Ağustos 1338.

mühimleri tutuklandı. O dakikadan itibaren İstanbul'daki İngiliz memurları ile İslam hainlerinin planları altüst olmuştur. Erzurum'da toplanılmış olan İngiliz esirleri Malta'ya sevk olunanlara ve İstanbul zindanlarında inleyenlere karşı rehine teşkil ediyorlardı. Mağrur İngiliz memurları, bir taraftan Türk esirleri iade olunmadıkça İngiliz esirlerinin de iade olunmayacaklarına ait Kuva-yı Milliye'nin kesin kararı, bir taraftan da Lord Rawlinson gibi her gün İngiliz kamuoyunu, Parlamentosunu matbuatını izaç ve tahrik eden birçok öneme haiz esirlerin feryatları arasında kaldılar. Başlarda asla tahayyül edemedikleri böyle bir vaziyet karşısında bulunan mezkur memurlar, İstanbul hainlerinin bütün tahriklerine ve teşviklerine rağmen itaat etmek ve tertip etmiş oldukları "Güzidelerin İmhası" planından vazgeçmek mecburiyetinde kaldılar. Fakat bu defa da başka bir plan tertip olunmaya başladı. Bu da "Güzidelerin İmhası" siyasetini Ermeni Taşnak- Hınçak Ermeni Terhib Komitesi vasıtası ile icra eylemekten ibaretti.²³

Bugüne kadar işlenen cinayetlerden anlaşılmaktadır ki Türk aleminde fikir, kalem, söz, amel itibarıyla işe yarayan, millete rehber olabilecek hemen bütün zevatın imhasına karar verilmiştir. Bunlardan bazıları hainlerin ellerinde ve gurbet memleketlerde şehit olmuşlardır. Diğerleri de her gün tehlikeye maruzdurlar. Cemal Paşa bu feci silsilenin şimdilik son ukdesini teşkil etmektedir. Ermeni ve İngiliz gazeteleri bu feci katlin bütün cihan kamuoyunda ika ettiği tesiri hafifletmek için sorumluluğu Gürcülerin, Bolşeviklerin üzerine atmaya çalışmıştır. Fakat bununla kimseyi aldatmak mümkün değildir. Hiç şüphe etmemelidir ki Cemal Paşa da diğerleri gibi Türk rehberlerinin imhasında müdahaledar olanlar tarafından katledilmiştir.

Ermeni Komitelerinin İngiltere'den destek gördüğüne ve icra edilen kıtallerin manevi mesuliyetinin de İngilizlere ait olduğunu gösteren iki belge mevcuttur. Bunlardan ilki, 1894 senesi Şubatında Fransa'nın İstanbul sefiri Poul Cambon tarafından Fransa Başvekili'ne yazılan bir rapordur. Bu raporda 1878 tarihinde bile müstakil bir Ermenistan fikrinin mevcut olmadığı, böyle bir fikrin belki Avrupa'ya iltica etmiş birkaç Ermeni münevverinin dimağında yer ettiğini fakat umum ahalinin müşterek arzusunun ıslahat icrasıyla Osmanlı tabiyetinde kalmak yolunda olduğu belirtilmiştir. Ancak Londra başka türlü bir siyaset izlemiş, Gladston Ermeni

²³ Hakimiyet-i Milliye, Sayı: 576 (10 Ağustos 1922),s.1.

münevverlerini başına toplayarak onları muntazam bir teşkilat haline getirmiştir. Aralarına nizam ve intizam sokarak hareketlerini bizzat tayin etmiştir. İşte o günden itibaren Ermeni Merkez Komitesi Londra’da oluşmuş ve bütün desteği Londra’dan almıştır. Komitenin ilk işi milliyet ve istiklal fikirlerini Ermeni ahalisine telkin ve kabul ettirmekten ibarettir. Derhal gizli komiteler teşkil edilmiş ve Türk idaresinin kusurlarından ustalıkla istifade eden komiteler ahaliyi mütemadiyen kıyama teşvik etmişlerdir.

İkinci belge de Van ve Erzurum şebkenderliğinde bulunan Rus generallerinden Mayevski tarafından yazılan ve 1916 senesinde Petersburg askeri matbaasında neşrolunan “*Ermeni Kıtali*” adlı eserin giriş bölümünde yazılanlardır. Burada general, Ermeni hadiselerinin mesuliyetini ilk olarak gizli Ermeni komitelerine mensup ihtilalcılara ve daha sonra da bunları tahrik ve teşvik eden İngiliz hükümetine bağlamaktadır.

Bu vesikalar meydanda iken başka yerlerde manevi sorumlular aramak beyhudedir. Türk kamuoyu şunu iyi bilmelidir ki Türk milletini imhaya karar vermiş olanlar, Yunan ordularını memleketimizin içine ve Ermeni katillerini de rehberlerimiz üzerine saldırmaktadırlar.²⁴

Cemal Paşa’nın Afganistan’daki faaliyetlerinin İngilizleri rahatsız ettiği ve bu nedenle de İngilizler tarafından ortadan kaldırıldığı yolundaki iddialar da Türk basınında önemli yer tutmuştur. Cemal Paşa’nın Afganistan’a gitmesine mani olmak için bir suikast tertip edilmiştir.²⁵ Cemal Paşa’nın Afganistan’da yaptığı ıslahat ve inkılaplardan endişe duyan Loyd George daha İsviçre Kongresi’nde bu endişesini Rus murahhaslardan gizlememiş ve Cemal Paşa’nın Afganistan’a geçmemesini kendilerinden rica etmiştir.²⁶ Ayrıca Lord Curzon’un 7 Eylül tarihli Sovyet Hükümeti’ne vermiş olduğu notada, Cemal Paşa’nın Kabil’de Moskova Hükümeti’nin bir ajanı olduğu, Afganistan’da ve Hindistan’da İngiltere aleyhinde inkılâp hareketlerine teşebbüs etmesi için Sovyet Hükümeti’nden para yardımı aldığı, ailesine de Rus Hükümeti tarafından yardım edildiği, Cemal Paşa’nın Hindistan’ın kuzey-batısındaki aşiretleri İngilizlere karşı isyana teşvik ve talimatlarını vermek için

²⁴ Hakimiyyet-i Milliye, Sayı: 576 (10 Ağustos 1922),s.1. Ayrıca; Varlık, Sayı:81 (21 Eylül 1922),s.2.

²⁵ Tevhid-i Efkar, Sayı: 3436 (28 Temmuz 1922), s.1.

²⁶ Hakimiyyet-i Milliye, Sayı:576 (10 Ağustos 1922),s.2.

de onların temsilcilerinden birini yanına çağırıldığı ifade edilmekteydi. ²⁷ Cemal Paşa, Yunanlıların Türkiye'yi işgale devam ettiği sıralarda İngilizlerin Türkiye'ye karşı daha müsamahakâr davranmalarını sağlamak maksadıyla Kabil'deki İngiliz sefiri Dobbo ile birkaç defa mülakat yapmış, görüşmelerden bir fayda çıkmayacağını anladığında İngilizlerin Mustafa Kemal'le şerefli bir sulh yapmazlarsa Hindistan'da ihtilal çıkarmak için oraya kuvvetleriyle yürüyeceği tehdidinde bulunmuştu. Cemal Paşa bu tehdidi neticesinde Tiflis'te öldürülmüştür. ²⁸

Peş peşe gerçekleştirilen suikastların ardından yapılan yargılamalarda gösterilen özensizlikler şüpheleri İngilizler üzerine yöneltmiştir. Behbud Han'ın katili Torlakyan, İstanbul İngiliz Divan-ı Harbi'nde kırkambar hikayesi gibi muhakeme edilmiş, idamı değiştirilerek beraat ettirilmiştir. 15 Mart 1921'de Talat Paşa Berlin'in en kalabalık caddesinde şehit edilmiş, halk tarafından yakalanan katil, Alman Jüri Heyeti'ne teslim edilmiş ve derhal beraat etmiştir. Katilin muhakeme edildiği gün mahkeme kapısında mükellef bir otomobil onu bekliyordu. Bu işin sırrı daha sonra anlaşılmıştır. Talat Paşa'nın şahadetinden üç dört ay sonra Berlin İngiltere Sefaretiyle temasta bulunan asil ve zengin bir Hintli, kendi şoförü tarafından katledilmişti. Şoförün muhakemesinde Hintlinin eşi ya da metresi kocasının İngilizler tarafından öldürüldüğünü çünkü Talat Paşa'yı katleden komiteye İngiltere sefarethanesinde verilen mükâfata ve bunun gibi gizli işlere vakıf olduğunu söylemişti. Mahkemenin bu zabıtları tüm Alman gazeteleri tarafından verilmişti. Fakat birbirini takip eden beraatlar ve katillere yapılan tezahüratlar komitenin maksatlarına yaramıştır. 1921 Kasım'ında Sadrazam Sait Halim Paşa Roma'da bir mahşer insanın içinde şehit edilmiştir. İtalya Hükümeti İngiliz ve Alman mahkemelerinin yaptıkları gibi katilleri beraat ettirerek İslam kamuoyunu rencide etmektense katilleri hiç yakalamamayı uygun görmüş ve öyle yapmıştır.

Alman Hariciye Nezareti, İsviçre sefarethanesi vasıtasıyla ölüm listesini elde etmiş ve Hariciye'den bir memur vasıtasıyla bu isimlerden Almanya'da bulunanları

²⁷ Fehmi Nuza, "Cemal Paşa'yı Kimler Öldürdü veya Öldürttü", **Türk Kültürü**, Sayı: 243, 1938, s. 459. İngiltere'nin Rusya'ya verdiği nota 24 Eylül ve 25 Eylül 1921 tarihli gazetelerde yer almaktadır. Fakat Türk basınında yer bulan bu notada, İngilizlerin Rusya'nın kendi aleyhlerinde yaptıkları propagandalardan ve özellikle 3. Beynelmilel'de Moskova'nın oynadığı rolden rahatsız oldukları ve bu faaliyetlerin sona erdirilmesini istedikleri aksi takdirde yapılan İngiliz – Rus Ticaret Antlaşması'nın hükümden düşeceği belirtilmiş fakat Cemal Paşa ile ilgili bir ifadeye rastlanılmamıştır. Bkz. Akşam: Sayı: 1078 (24 Eylül 1921), s.2. Ayrıca; Vakit, Sayı: 1362 (25 Eylül 1921), s.2.

²⁸ Zafer Hasan Aybek, "Cemal Paşa; Afganistan'ın Teşkilatlanma ve Hindistan Meseleleri" **Resimli Tarih Mecmuası**, C.1, 1950, s.260-261.

haberdar etmiştir. Bu meyanda Cemal Azmi ve Bahattin Şakir merhumların hanelerine polis ikame edilmek istenmiş fakat daha esaslı tedbirler alınması lüzumundan bahisle bu teklif reddedilmiştir. Nitekim çok geçmeden Bahaattin Şakir ve Cemal Azmi beyler Nisan 1922’de meşhur Orlanda Şetrasede’de polisin göz yumması ve kastıyla ailelerinin gözü önünde öldürülmüşlerdir. Şimdi de Cemal Paşa Tiflis’te yaverleriyle şehit edilmiştir.²⁹ Başta Times olduğu halde bütün İngiliz gazeteleri Cemal Paşa’nın Bolşevikler tarafından öldürüldüğüne dair makaleler neşretmiş, Ermeni gazeteleri ise Paşa hakkında kasideler yazmışlardır. Fakat Rus hükümeti Cemal Paşa’nın katledilmesine dair yayınladığı tebliğde bu canilerin Ermeni teşkilatına mensup Taşnaklar olduğunu ve buna karşılık olarak Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Hükümetlerinin her türlü teşebbüslerde bulunarak Türkiye âli hareketine karşı mücadelede bulunan İngiliz teşkilatçılarına önder olan katillerin meydana çıkarılacağını dünyaya ilan etmiştir. Rus hükümeti böylece Cemal Paşa’yı şehit edenlerin İngilizlere mensup Taşnaklar olduğuna kanaat etmiştir. Bu olumlu bir durumdur. Çünkü milliyeti ve mensubiyeti ortaya çıkan canilerin meydana çıkacağı ümidi doğmuştur. Fakat siyasette zaman ve hadiseler en büyük amildir. Zaman en acı kederleri uyuşturur ve olaylar daha önceki hadiseleri unutturur. Buna çok dikkat edilmelidir. Bahaattin Şakir ve Cemal Azmi beylerle katillerini Alman zabıtası menfaat mukabilinde kaçırmıştır. Çünkü Orlanda Şetrasede bir Almanı sadece darp edecek bir mücrimin polis pençesinden kurtulması ancak büyük bir talih telakki olunabilir. Roma’da Sait Halim Paşa’nın maktelini gören her insan, canilerin takibatına kahkahalarla güler. Türklere ve yarı ülkeye ve tam beş milyon insana, milyonlarca servete mal olan Alman ahitname felaketinin en mühim amili sayılan Talat Paşa merhumun katili Taleryan’ı Berlin mahkemeleri beraat ettirebiliyor. Hatta Ludendorf’un muhtelif hatıratından birinde Türk ordusuna yararsız bir ağırlık demesini ve Liman Von Sanders’in Çanakkale’de en büyük hisseyi beş on Alman zabıt ve doktoruna ayırmasını Alman kamuoyu iyi karşılayabiliyor. İhtimal İngilizler de biçare Behbud Han’ın katili Torlakyan’ı peygamber olarak görebilir. Bunların hepsi olabilir. Fakat Loyd George’un Şarkta, Hindistan’da İslam uyanışı korkusuyla tebdil-i istikamet ettirdiği Cemal Paşa’nın masum ve mazlum iki genç yaveriyle Tiflis’te dost toprağında şehit edilmelerini ve katl çetesinin zamana ve tarihin unutulmuşları arasına karışmasını,

²⁹ Hakimiyet-i Milliye, Sayı: 576 (10 Ağustos 1922),s.1.

Rus siyaset ve idaresindeki büyük gücü yakından gören ve bilen Türk ve İslam kamuoyu anlayamaz. Çünkü Cemal Paşa, Türk'ün ve İslam'ın selametini Rus siyasetiyle tev'em görmüş ve bu iman ve kanaatini her yerde ve bilhassa son defa Afganistan'dan Berlin'e avdetinde birçok Türk ricaline verdiği konferanslarda yüksek sedası, kuvvetli mantığıyla müdafaa etmiştir. Cemal Azmi merhumun hanesinde birçok zevata verdiği uzun nutkunu Türkün selamet-i istikbalini Ruslarla birleşmekte gördüğünü söyleyerek bitirmiştir. Böyle mefkureyi hamil bir kafanın, böyle imanı taşıyan bir kalbin, aynı kanaat ve akideyi zerk eden bir muhitte parçalanması, delinmesi doğrusu akıl ve mantığın ihata edemeyeceği makus bir tecellidir. Mademki Rus resmi tebliğinde katilin İngiliz teşkilatına mensup Taşnaklar tarafından ika edildiği iddia ve ilan ediliyor, şu halde Tiflis'te bu yolda bir teşkilat ve o teşkilatın elemanları var demektir. Bu takdirde de o zalim eller derhal tevkif edilmeli ve sonra dünyaya ifşa olunmalı idi. Bu neticeyi görememekten doğan İslam kalplerindeki endişeyi izale etmek bugün de yarın da dost Rus hükümetine düşmektedir.³⁰

B-Cemal Paşa'nın Kişiliği İle Askeri ve İdari Faaliyetleri Hakkındaki Görüşler

Cemal Paşa'yla beş yıl birlikte çalışan Falih Rıfkı (Atay), Cemal Paşa'nın ölümünün ardından kaleme aldığı yazısında Cemal Paşa'nın irade, iman ve şeb'andan yoğrulmuş büyük bir devlet adamı olduğunu yazmıştır. Falih Rıfkı Bey' e göre, Cemal Paşa'yı kaybetmekle belki büyük bir asker kaybetmiyoruz fakat vatanın imarı ve devletin ıslahatı için o deha ve seciyede bir Türkü artık nadir yetiştirebiliriz. İttihat ve Terakki içinde birbirine benzemeyen iki adam vardır. Bunlar Cemal Paşa ile Ziya Gökalp'tır. Cemal Paşa yeni neslin kolu, Ziya Gökalp da bu neslin kafasıydı. Meşrutiyetten beri memlekete en ziyade müspet eser bırakanlar onlardır. Adana'da ve Suriye'de Cemal Paşa'nın silinmeyen izleri görülmektedir. Yarın Asya'nın ortasından gelenler, onun bir zamanlar Afganistan'da da bulunduğunu anlayacaklardır. Kanalın yanından Toros'a kadar Sina, Filistin, Suriye ve Adana'da Cemal Paşa'nın silinmez izleri görülmektedir. Dört sene fecirden fecre kadar çalışan

³⁰ Hakimiyyet-i Milliye, Sayı: 591 (28 Ağustos 1922),s.1.

Cemal Paşa tabiatı yenmek usulünü bilen harikulade insanlardan biridir. Dostları ve düşmanları tarafından en ziyade haksızlık görmüş kişi Cemal Paşa'dır. İstanbul, onu yalnızca bir inzibat ve tedhiş aleti gibi tanımıştır. Cemal Paşa'ya hücum eden muhalifler ise onun ne şahsını ne eserini zerre kadar bilmeyenler ve yalnız kendi garezlerini teskin etmek için yalan, iftira ve bütün bayağı vasıtaları mubah görenlerdir. İstanbul gazetelerinde Cemal Paşa'nın Suriye'yi yağma ettiğinden bahsedildiği günlerde düşmanlarının bühtanıyla Suriye'de saltanat süren Cemal Paşa, aslında ailesini yanına aldırarak için eski ahbabından yol parası isteyecek bir durumdaydı. Yine o, Adanalılar tarafından İmar-ı Hayriye'ye ait binalar inşa etmek üzere kendi adına teberru edilen elli bin lirayı Bahriye Nezareti'nden ayrıldığı gün vezneye bırakmıştır. Cemal Paşa sulha kadar Asya'da vatana ve Türklüğe faydalı olmaktan başka hiçbir emeli yoktur ve Afganistan'daki faaliyetleri de bunu ispat etmiştir. O büyük şan ve şeref bugün yabancı bir memleketin sokaklarında namert bir kurşunla toprağa karıştı. Cemal Paşa her gün kemale eren, her gün zaaflarından birini terk eden müstesna bir kabiliyetti. Vatan için en faydalı devrinde şehit düşmüştür. Çünkü Cemal Paşa, vatanın büyük kuvvetlerinden biriydi ve onda vatan muhabbeti sarsılmaz bir iman, yenilmez bir irade, korkunç bir sebat halinde adeta ta'azzuv etmişti.³¹

Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) de Cemal Paşa ile ilgili yazdığı yazıda, Türk milletinin onun ölümüyle harikulade ve belki en faydalı adamlarından birini kaybettiğini belirtmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu son Bahriye Nazırı bütün İttihat ve Terakki erkânı arasında nevi şahsına münhasır ve son derece şayan-ı dikkat bir simadır. Onun bir eşine tesadüf etmek için ta kadim Roma'ya kadar çıkmak icap eder. Ali meseleler önünde ne kendine ne de başkalarına karşı merhamet bilmeyen kalbi, en müthiş müşkülâtlar karşısında hiç kırılmayan azmi ve çöllerden bahçeler, şehirler çıkararak o umrancı ve ıslahatçı kafasıyla Cemal Paşa eski kahramanları hatırlatmaktadır. Kafası daima büyük şeyler düşünür ve iradesi daima büyük işler görürdü. Onun kudretini bu gibi işleri düşünüşünde ve yapışında aramalıdır. Cemal paşa faydalı bir adamdır. Zira umran ve intizam fikri onda daima bir endişe halinde idi. Yollar yapmak , mektepler açmak, hayatı medeniyetin icaplarına göre tanzim etmek onun pek sevdiği işlerdendi. Harb-ı Umumi esnasında Suriye'ye seyahat edenler oradan hep hayran olarak döndüler. Cemal Paşa'nın en çok aleyhinde

³¹ Akşam, Sayı: 1385 (30 Temmuz 1922),s.2.

bulunanlar bile onun Kudüs, Şam ve Irak havalisinde bıraktığı eserleri inkâr edememişlerdir. Son zamanlarda Afganistan da onun dehasından isti'mar ettiği yeni tarz askeri ve harsi teşkilatıyla bu hakikate şahitlik etmektedir. Gerek Anadolu'da konuştuğumuz Afganlılar ve gerek Anadolu'dan geçenler umumiyetle memleketlerinde başlayan umran ve tekamül hareketini Cemal Paşa'ya borçlu olduklarını söylemişlerdir. Afganistan, onun himmeti sayesinde az zaman içinde asri bir orduya malik olmuş, bu dost Müslüman diyarının her tarafında mektepler açılmaya, yollar yapılmaya ve telefon, telgraf tesisatı kurulmaya başlanmıştır. Bunun içindir ki Cemal Paşa'nın şahadeti, Türklerden ziyade Afganlıları dilhun edecektir. Zira bu on dört senelik elim tecrübelerden sonra Cemal Paşa artık Türkiye işlerinden elini çekmiş ve dehasını, azmini, iradesini tamamıyla Afganistan işlerine vakfetmiştir. İttihat ve Terakki'nin eski Merkez Kumandanı bu nokta-i nazardan da arkadaşlarından ayrılmıştı. Zira onların ekserisi mütarekeden sonra bu memleketin etrafında yine bir fırkacı bir komiteci tavrıyla dolaşmakta devam ettikleri halde Cemal Paşa, büyük kalplere yakışan bir feragatle faaliyetinin mihverini değiştirmek ve yeni bir istikamette yürüyen bu milleti yeni rehberlerin elinde bırakmak lüzumunu hissetti ve o nafiz zekâsıyla anladı ki her devrin ve her işin kendine mahsus adamları, kendine mahsus ehilleri vardır, her şeyi bunlara bırakmak lazımdır. Cemal Paşa bu muhakemesi ve bu hareketiyle bize son deminde vatanperverliğinin ne yüksek bir dereceye varmış olduğunu göstermiştir.³²

Cemal Paşa Garp medeniyetine hayran bir kişiydi. Memlekette iyi yenilikler vücuda getirmeye en samimimi hislerle heveskârdı. İttihat ve Terakki'nin hışmına uğraması lazım gelen bazı muhalifleri de kurtarmış, birçok adama da iyiliği dokunmuştur. Mithat Paşa'yı taklit etmek isteyen bir kişiydi. Hürriyet esaslarını takviye etmeye hevesli, taşrada imaret vücuda getirmeye arzuluydu. Onun görev yaptığı yerlerde ahali iyi bir muamele görmüştür. Hele Ermenilere ettiği iyiliğin haddi hesabı yoktur. Âlimlerin ve marifet sahibi kişilerin hamisiydi.³³

Suphi Nuri (İleri) de İleri gazetesinde konuyla ilgili olarak düşüncelerini yazmıştır. Suphi Nuri'ye göre Cemal Paşa, "...memleketin güç hal ile yetiştirdiği zeki, faal bir devlet adamıdır. On Temmuz inkılabını vücuda getirenlerden biri olan Cemal Paşa, İnkılabtan sonra erkan-ı harp kaymakamı olmuş ve daha sonra arkadaşlarını arkada bırakarak Türkiye'nin en büyük simaları arasına girmiştir. Üsküdar mutasarrıfı olur olmaz mahalle

³² İkdâm, Sayı: 9113 (30 Temmuz 1922), s.1.

³³ İkdâm, Sayı: 9130 (19 Ağustos 1922), s.1.

aralarında ve kahvelerde erkeklerin gecelik entarisi ve terlikle gezmelerine şiddetle mani olan Cemal Bey, daha o vakit herkes gibi olmadığını ve memlekete bir yenilik getirmek istediğini göstermişti. Cemal Paşa, Üsküdar'da kalamazdı. Ermeni hadisesinden sonra Adana ve oradan Bağdat valiliklerine gönderilen Cemal Paşa, hiç şüphesiz vatanın bu mühim ve mübarek topraklarında yeni bir hayat uyandırmak istemiştir. Maalesef bizde valiler az zaman yerlerinde bırakıldıklarından Cemal Paşa da Adana ve Bağdat'ta kâfi miktar vakit bulamayarak vazifesini ikmal edemedi. Bu kabahat herhalde kendisinden ziyade İttihat kabinesindeydi.

Cemal Paşa'nın İstanbul Muhafızlığı zamanında ne kadar kuvvetli ve muvaffakiyetli bir hükümet adamı olduğu herkes tarafından görülmüştür. Onun büyük bir asker olduğu da deliller ile ispat edilebilir. Balkan Harbi'ne kadar Türkiye'de geri hizmeti, menzil imarı malum değildir. Balkan Harbi'nde ilk defa olarak Menzil Müfettişi Cemal Bey, orduya yeni bir teşkilat, yeni bir ruh verdi. Hatta bu uğurda hayatını da tehlikeye koydu. Koleradan az kaldı o vakit şehit oluyordu.”

Suphi Nuri'ye göre Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın rolü, Talat ve Enver partilerinin arasını bulmak ve İttihat Terakki hükümetini ahenk içinde yaşatmaktan ibaret olmuştur. Aynı zamanda Cemal Paşa medeni bir Türk olduğundan, sosyal hayatta kadınlığa ehemmiyet vermiş ve yeni Türk cemiyetinde kadınların garp kadınları gibi mevki almalarına çalışmıştır Türk hayatı Cemal Paşa sayesinde oldukça tabii bir şekil almıştır. Cemal Paşa, Türklük cereyanını ve Türk gençliğini herkesten ziyade himaye etmiştir. Enver'in İslamcılığı'na ve Talat'ın lakaytlığına karşı Cemal Paşa, Türk Ocağını ve Türk mefkûresini son derece himaye etmiştir. “...Cemal Paşa Fransa, İngiltere veya Almanya'da dünyaya gelseydi zamanımızın en büyük adamı olurdu. Maalesef bizim tabii hayatı bulamayan karışık zamanımıza tesadüf ettiğinden bu durum, tabiatıyla merhumu fena bir mevkie koyacaktı. Çünkü Cemal Paşa mahiyetinin, arkadaşlarının zaruri esiri idi. Suriye'de menziller, hat komiserlikleri, Divan-ı Harpler, askerler, valiler velhasıl herkes hırsızlık ediyordu. Herkes güzel bir kadın hatırı için her türlü harekete kendinde cesaret buluyordu. İşte böyle bir muhitte tabii ki Cemal Paşa boğulacak ve lekelenecekti. Cemal Paşa'nın düşmanları kendisine pek çok felaketler atfediyorlar ise de hakikat bunun aksidir. Cemal Paşa, memleketini çok seven bir vatanperverdir. Cemal Paşa'nın mütarekeden sonraki hayatı da Türkler için pek önemlidir. Bir türlü sahadan ayrılmak istemeyen ve kendisinde vatanına her nerede ve her ne şekilde olursa olsun hizmet

ateşini gören bu Türk paşası, en nihayet gayesine nail olamadan vatanının kurtulmasını göremeden düşman kurşunları altında şehit olmuştur”.³⁴

Süleyman Nazif de konuyla ilgili yazısında memleketin son on beş senelik olaylarına en çok iştirak eden adamlardan biri olan Cemal Paşa'nın zeka ve irfan bakımından Talat ve Enver Paşaların fevkinde olduğunu ifade etmiştir.³⁵

Cemal Paşa'nın kişiliği ile ilgili olarak yazılan olumlu yazıların yanında olumsuz görüşler de bulunmaktadır. Bu konuda özellikle Ali Kemal'in Peyam-ı Sabahta kullandığı ifadeler çok ağırdır. Ali Kemal Bey'e göre Cemal Paşa, zeka ve irfanca mütevessî idi fakat son derece şöhret ve ikbal meraklısıydı. Hırs için ahlakı, adaleti, insaniyeti ayak altına almaya, her türlü edepsizliği, her cinayeti işlemeye ezelden meyilliydi. İttihat ve Terakki'nin Enver, Talat, Nazım, Bahaattin Şakir gibi bütün azaları günahkar ve suçludurlar fakat onların en günahkarı, en suçlusu Cemal Paşa'dır.³⁶

Cemal Paşa'nın askeri faaliyetleri ile ilgili olarak basında çıkan yazılar genel olarak olumlu yazılardır. “ Cemal Paşa Harb-ı Umumi'ye girmeye taraftar değildi. Bu harbe Türk milletini Enver ve Talat Paşalar sokmuşlar, Cemal Paşa da zaruri olarak bu iki arkadaşını takip etmiştir. Cemal Paşa, Harb-ı Umumi'de İstanbul'da kalmak istememiş, Suriye ve Filistin Orduları Komutanlığı'na gitmiştir. Cemal Paşa gibi zeki bir Türk, sekiz bin tüfek ve iki batarya ile hiçbir vakit Sahara'yı geçip Mısır'ı fethetmek iddiasında bulunamazdı. Fakat bu hakikati harbe yeni girmiş bir memlekette söyleyemezdi. Çünkü Cemal Paşa, muharip bir askerdi ve bozgunculuğu kuvvetlendirecek bazı hakikatleri saklamaya mecburdu. Mısır seferinden maksat İtilaf devletlerinin Batı cephesine mümkün mertebe az kuvvet gönderebilmelerini sağlamaktı. Nitekim bu gaye temin edilmiş, Kanal Seferi denilen bu harekat sayesinde Garp cephesine gidecek olan düşman kuvvetler Mısır'da tutulmuştur. Cemal Paşa Kanala kadar gidip bu vazifeyi gerçekleştirmiştir.³⁷

“...Cemal Paşa'nın sayesinde ilk Kanal Seferi'nde çatlamaş dudaklarıyla çamurlu ve kurtlu batakları emerek çözü geçmek zorunda kalanlar dört sene sonra aynı yol üstünde yalnız binlerce insan ve deveye değil bahçelikler ve sebzelikler yetiştirmeye kafi su kuyuları ve su havuzları görmüşlerdir. Bu dört sene içinde yollar adeta yürür gibi dağları aşmıştır. Kudüs demiryolu Sina'nın merkezine kadar sokulmuştur. Pozantı'daki kasabalar yoktan vücuda getirilmiş, Biralsabah gibi köyler su ve elektrik tesisatıyla, caddeleri ve binalarıyla

³⁴ İleri, Sayı: 1611 (29 Temmuz 1922), s.1.

³⁵ İleri, Sayı: 1609 (27 Temmuz 1922) s.1.

³⁶ Peyam-ı Sabah, Sayı: 11741 (28 Temmuz 1922),s.1.

³⁷ İleri, Sayı: 1611 (29 Temmuz 1922),s.1.

küçük birer şehir haline getirilmiştir. Bazı çevrelerce Türk hazinelerini Suriye ve Filistin'e serpmek Cemal Paşa'nın en büyük hatası gibi görülmüştür. Aksine bu Cemal Paşa'nın en büyük faziletiydi. Çünkü Cemal Paşa hiçbir an Suriye'nin kaybedileceğini düşünmemiş, hiçbir an Suriye'nin Türkiye'nin bir vilayeti olduğunu unutmamıştır. Talih aksi gitmiş, bir gün Cemal Paşa'nın çölün bağırında kazdığı kuyulardan Filistin'i istila eden ordular su içmiş, dağlarda yardığı yollardan Suriye'yi zapt eden ordular geçmiştir. Bedbaht kumandan dört senede halk ettiği eserin nihayet ancak istilayı kolaylaştırdığını gördü. O sırada cephe Alman generallerinin elindeydi. Filistin ve Suriye'yi bu Alman generaller kaybetmişlerdir. Cemal Paşa'yı en umumi tarzda bile tanımayanlar Suriye'nin kaybından onu sorumlu tutmuşlardır. Hâlbuki komutanlık Cemal Paşa'da kaldığı müddetçe Filistin'e karşı bütün taarruzlar akim kalmıştır. Hezimet, harekâtın Almanların elinde bulunduğu devre rastlamaktadır. O sıralarda yalnız Türkler değil birçok Alman hatta Von Kress bile Cemal Paşa zamanını aramışlardır. Garazkârlar, Cemal Paşa'nın hatıratını tahkir etmek için Türk milletinin şereflerini inkâr etmemelidir. Mütarekeden beri Almanlar cephelerimizdeki bütün zaferleri benimsemeye ve bütün hezimetleri de Türk kumandanlarına atfetmeye çalışmışlardır. Bazılarının Cemal Paşa ile bir dağdağası olabilir fakat bunda Türk milletinin bir kabahati yoktur. Türk milletinin kaniyla yoğurduğu ve kemikleriyle inşa ettiği büyük şerefleri bir şahsa hücum etmek için istihkar etmek bir cinayettir. Filistin'de başarılı olmuş olan müdafaalar Türk milletinin kumandanlarının eseridir. Son hezimetten mesul olanlar ise Alman Paşalarıdır. Bu muharebeler esnasında Cemal Paşa, Alman generallerinin başarısı için kendini feda ederek basit bir menzil müfettişi gibi tüm iradesiyle çalışmıştır. Fakat Türk ordusu artık çözülmüş ve istila Kudüs surlarının dibine kadar gelmişti.³⁸

“...Cemal Paşa'nın azim ve iradesinin en büyük ve en hayret edilecek örneklerinden biri olan Mısır Seferi, onu bize efsanelere karışmış bir insan şeklinde gösterir. Suriye'den Kızıl Deniz sahillerine kadar uzanan havali dahilinde Musa zamanından beri geçen vakaların hiçbiri, Türk saltanatının ordularını Tih Sahrası'nın kumları içinden Firavunlar diyarına sürükleyen bu serdarın yaptığı kadar heyecan verici ve muazzam değildir. Bu sefere ait Erkan-ı Harp Miralayı Ali Fuat Bey'in neşrettiği kitap bu nokta-i nazardan yana adeta Tevrat'ın destani kısmından koparılmış bir sayfa gibi görünmektedir. Bazı kimseler her hareketi veya her faali verdiği neticeye muhakeme ederler ve başarısızlıkla sonuçlanan teşebbüsleri mantıksız, haksız veya mecnunane bulurlar. Bu tarz muhakemeye göre tarihte büyük hiçbir adam yoktur ve hiçbir büyük hadise olmamıştır. Büyük İskender'den Napolyon Bonapart'a kadar destani işler yapmış bütün büyük adamların hareketi mecnunanedir. Zira bunlardan birinin fütuhâtı kadim Yunanistan'ın inkırazıyla sonuçlanmış ve diğerinin kahramanlıkları Fransa'nın hayatını, şeref ve haysiyetini tehlikeye düşüren vahim olaylara

³⁸ Akşam, Sayı: 1385 (30 Temmuz 1922), s.2.

sebepe olmuştur. Buna rağmen bu adamların her ikisi de gerek mensup oldukları milletler tarafından gerek bütün insanlarca büyük telakki edilmeye devam ediyorlar. Osmanlı tarihinin en şanlı sayfalarından biri olan Viyana Seferi bu memlekete ve millete pek bir fayda sağlamamıştır fakat “Viyana kapılarına kadar dayandık” sözü her Türkün iftihar ile tekrar ettiği tarihi bir nakarattır. Mısırı fethetmek tasavvuru ve bunu icraya kalkışmak cüreti, bu tasavvur ne kadar batıl ve bu cüret ne kadar mecnunane olursa olsun alelade bir adamın şahsiyetinde vuku bulamayacak hadiselerden biridir. Bazı yanlış hesaplar, bazı tedbirsiz hareketler, Cemal Paşa'nın bu muazzam teşebbüsünü akim bırakmıştır. Fakat Kızıl Deniz sahilleri Türk azminin ve Türk cesaretinin bu son hamlesini asla unutmayacaktır”.³⁹

“...Cemal Paşa'nın bir de Suriye'de gayr-ı askeri hayatı vardır. Düşmanları Cemal Paşa'yı bu Suriye hayatını ileri sürerek onun aleyhinde bulunmaktadırlar. Cemal Paşa, Suriye'de idari ve siyasi mühim roller üstlenmiş fakat başarılı olamamıştır. Cemal Paşa zaferden çok emindi. Aksi takdirde Suriye'deki icraatlarından birçoğunu vazgeçerdi. Cemal Paşa, Suriye'de icraat ederken ilk olarak Enver Paşa'nın, daha sonra da Almanların mütemadiyen muhalefetlerine maruz kalmıştır. İttihat ve Terakki disiplinini ve ordunun ahengini bozmamak için Cemal Paşa birçok defa Enver Paşa'nın aşırılıklarına mani olamamıştır. Hele Almanların memleketi her taraftan berbat eden icraatlarını bir türlü çekememekteydi ve her gün Cemal Paşa ve Almanlar arasında yeni bir mücadele oluyordu. Tüm bunlara rağmen Cemal Paşa Suriye'den ayrılıncaya kadar orduda intizamı muhafaza etmiştir.

Cemal Paşa'nın faaliyetlerinden biri olan Arap meselesi Harb-ı Umumi'de patlak vermiştir. Cemal Paşa'nın yerinde her kim olsaydı Harb-ı Umumi'nin alevlendirmiş olduğu milliyet ateşinin harplere siyasetini engelleyemezdi. Mekke'de Şerif Hüseyin'in isyan etmek istediği Harb-ı Umumi'den evvel anlaşılıyordu. Şerif Hüseyin Harb-ı Umumi'den kendisine menfaat temin etmek istiyordu. Cemal Paşa, Arap milliyetçiliğine, Arap sergerdelerine engel olamazdı. Hicaz ahaliyi açlıktan ölüreken Cemal Paşa bu ahaliyi iyi idare ile doyuramazdı. Aliye Divan-ı Harbi meselesinde Cemal Paşa'nın hiçbir kabahati yoktur. Bir kumandan devletin emirlerini tatbik etmekle mükelleftir. Memalik-i Osmaniye'den birinin düşman eline geçmesine çalışanların cezası görülür. Suriye komitecileri, Suriye'yi bizden ayırmak için faal olarak çalışmışlar ve bunu mahkemede itiraf etmişlerdir. Eğer Cemal Paşa bu Suriyelileri Divan-ı Harbe vermeseydi vazifesini yerine getirmemiş olurdu”.

Cemal Paşa'nın Ermenilerle ilişkileri üzerine gazetelerde yer alan yazılara göre Cemal Paşa Ermeni dostu olarak tarihe geçecektir. Anadolu'dan tehcir edilen

³⁹ İkdâm, Sayı: 9113 (30 Temmuz 1922), s.1.

yüz bine yakın Ermeni'yi Halep, Şam, Beyrut vilayetlerinde iskan eden ve bunlara elinden geldiği kadar insaniyette bulunan Cemal Paşa'dır.⁴⁰ Cemal Paşa'nın askeri ve idari faaliyetleri hakkında basında çıkan yazılar incelendiğinde yazıların genellikle olumlu görüşler içerdiği görülmektedir.

⁴⁰ İleri, Sayı:1611 (29 Temmuz 1922),s.1. Cemal Paşa'nın IV. Ordu Komutanı olarak 17 Ekim 1916 tarihinde verdiği günlük bir emirde onun Ermenilere karşı takındığı tavır çok net bir şekilde ortaya konmaktadır. Cemal Paşa'nın yayınladığı emrin birinci maddesi şu şekildedir: “ *Ermeni milletinin refahını, iskânını, geçimini sağlamasını milli onur sayarım.*” Bkz. <http://site.mynet.com/tarihimiz/tarihimiz/id1.htm>. Erişim: 20.08.2010

SONUÇ

İttihat ve Terakki'nin önemli şahsiyetlerinden biri olan Cemal Paşa, 1. Dünya Savaşı'nın aleyhimize neticelenmesi ve Mütareke'nin ardından yurdu terk etmesi nedenleriyle diğer İttihat ve Terakki erkânı gibi o dönemin kamuoyunda ağır eleştirilere hatta hakaretlere maruz kalmıştır. Yurt dışına çıkmasının ardından da Türk kamuoyu Cemal Paşa'nın faaliyetleri ile çok fazla ilgilenmemiştir. Fakat Türk ileri gelenlerinin peş peşe öldürülmesiyle zamanla yurt dışında bulunan Türk devlet adamlarına karşı bir duyarlılık oluşmaya başlamıştır. Türk devlet adamlarının suikastlar sonucu öldürülmeleri, faillerinin çoğunun yakalanamaması, yakalananların tahliye edilmesi, oluşan bu duyarlılığı öfkeye çevirmiştir. Özellikle Cemal Paşa'nın öldürülmesi Türk kamuoyunda büyük bir tepki yaratmıştır. Milli Mücadele karşıtı gazetelerle Ermeni ve Rumca gazeteler hariç tüm gazeteler bu konuyla ilgili tepkilerini sayfalarına taşıdıkları gibi, Anadolu'nun her yerinden gelen üzüntü ve öfke telgraflarına da sayfalarında yer vermeye özen göstermişlerdir. Özellikle cinayet haberinin doğrulanmasının ardından, uzun bir süre Cemal Paşa ile ilgili yazılara, anılara ve fotoğraflara gazetelerde sıkça rastlanılmaktadır.

Kamuoyunun, Cemal Paşa yurdu terk ettikten sonra kendisi hakkındaki tutumu ile onun ölümünün ardından gösterdiği tutum birbirinden çok farklıdır. Gazetelerin genel tutumu Cemal Paşa'nın, şayet bir kusuru varsa da milli vicdanda affedildiğidir. Ayrıca bazı hataları olmakla beraber genel olarak Cemal Paşa, İstanbul'da, Adana'da, Suriye'de, Bahriye Nazırlığı'nda, Ordu Komutanlığı'nda üstlendiği vazifelerde başarılı olarak görülmektedir. Özellikle idarecilik, teşkilatçılık, imarcılık vasıfları ve Ermenilere gösterdiği iyi muamele önemle üzerinde durulan konulardır.

Cemal Paşa suikastının ardında kimlerin olduğuna dair tartışmalar basında oldukça geniş yer bulmuştur. Suikastında ardında Ermenilerin, İngilizlerin ve Rusların olduğuna dair iddialar ortaya atılmıştır. Gazetelerin bu konuyla ilgili haberleri incelendiğinde İstanbul ve Ankara basını arasında görüş ayrılıkları olduğu göze çarpmaktadır. İstanbul basınında suikastın Ermeniler ve Ruslar tarafından yapıldığına dair yazılar ağırlık kazanmaktayken Ankara kaynaklı gazeteler İngilizler üzerinde durmaktadır. Fakat gazetelerde yer alan bu yazılar ve cinayetin ardından

uzun yıllar geçtikten sonra yapılan araştırmalar cinayetin arkasında hangi güçlerin olduğunu kesin olarak ortaya koyamamıştır.

Cemal Paşa suikastı kamuoyunun ortak görüşüyle Türk milletinde milli bir uyanışa, birlik ve beraberliğe duyulan ihtiyacın öneminin ortaya çıkmasına vesile olmuştur. Kamuoyu artık bu cinayetlerin son bulması için gereken tedbirlerin mutlaka alınması yolunda Ankara Hükümeti'ne ve yabancı hükümetlere çağrılar yapmıştır. Cemal Paşa suikastının ardından uzun bir süre Türk devlet adamlarına karşı suikastların olmamasının ardında, Türk ordusunun büyük zaferinin ardından kazanılan mutlak hâkimiyetin sarsılmaz etkisinin yanında kamuoyunun da bu cinayete gösterdiği tepkinin etkili olduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri, 89B2, 30 10 101 653 2, 16 Temmuz 1338, 27 Temmuz 1338, 29 Temmuz 1338, 17 Ağustos 1338 tarihli belgeler

Kitaplar

Artuç, Nevzat, **Ahmet Cemal Paşa (1872-1922) Askeri ve Siyasi Hayatı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2008.

Bayur, Y. Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, Cilt III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.

Birinci Dünya Savaşı'na Katılan Alay ve Daha Üst Rütbedeki Komutanların Biyografileri, Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2009

Cemal, Behçet, **Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Hatıralar**, Selek Yayınları, İstanbul, 1959.

Kabacalı, Alpay, **Cemal Paşa ve Anıları, Hatıralar Cemal Paşa**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1993

Orbay, Rauf, **Cehennem Değirmeni**, Truva Yayınları, İstanbul, 2004.

Sürelî Yayınlar

Akşam (1922-1923)

Hâkimiyet-i Milliye (1922-1923)

İkdam (1922-1923)

İleri (1922-1923)

İstikbal (1922-1923)

Peyam-ı Sabah(1922-1923)

Resimli Tarih Mecmuası

Tanin(1922-1923)

Tercüman-ı Hakikat (1922-1923)

Tevhid-i Efkar (1922-1923)

Türk Kültürü

Vakit (1922-1923)

Varlık (1922-1923)

Yakın Tarihimiz

Yaş Türkistan

Yedi Gün

Yeni Gün (1922-1923)

Yeni Şark(1922-1923)

Makaleler

Aybek, Zafer Hasan, “Cemal Paşa; Afganistan’ın Teşkilatlanma ve Hindistan Meseleleri”, Resimli Tarih Mecmuası, Cilt 1,1950, s. 260-261

Çokay, Mustafa, “Cemal Paşa’nın Öldürülmesi, Moskova Bolşeviklerinin Cinayeti”, **Yaş Türkistan**, Sayı: 17, 1931, s. 5-8

Hanioğlu, M. Şükrü, “Cemal Paşa”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt 7, İstanbul, 1993,s.305-307

Kandemir, Ferudun, “Cemal Paşa’nın Son Günleri, **Yedi Gün**, Sayı: 73-85, 1 Ağustos- 31 Ekim 1934 (Yazı Dizisi)

Karadoğan, İsmet, “Cemal Paşa’yı Ruslar Öldürmüştü” **Yakın Tarihimiz**, Sayı: 15, 1962, s.36

Nuza, Fehmi, “Cemal Paşa’yı Kimler Öldürdü veya Öldürttü”, **Türk Kültürü**, Sayı:243,1983,s.454-459

Elektronik Kaynaklar

<http://site.mynet.com/tarihimiz/tarihimiz/id1.htm> Erişim: 20.08.2010



EK-6. Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun Cemal Paşa'nın şehit edilmesine üzerine kaleme aldığı "Altıncı Şehit" başlıklı taşıyan yazısı. İkdâm, 30 Temmuz 1922,s.2



EK-7. Cemal Paşa ve yaverlerinin uğradığı suikastın ayırtıcılarıyla ilgili bilgi veren gazete haberi. *Hakimiyet-i Milliye*, 4 Ağustos 1922,s.1

«بومرگ، بوفمرد»

«بوناستانه دلمیر برجنایت قرارورمردیگه استانبول اوسته بومرگ ۱»

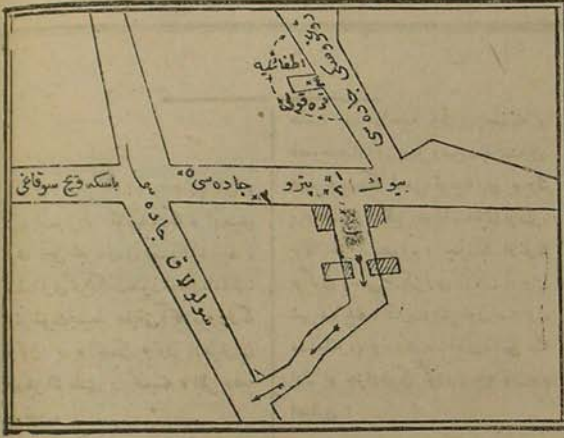
«میر» اسمندهکی بولغار غزتهسی «بولف و سرگذشت» سرلوحهسیله یازدیغی بر مقالهده دیبورگ: «وه نزه لوس بوناستانه اوله بر میران براقدی که بونی نصفه ایچون بوناستان بوتون قونجانی واعتبارنی ضایع ایتمک بچور و حکومدر. بوناستان بوکون بولک دونک قهقه سنده بولونبور. یا امید موقیت اولمایان بحر به دوام ایده جگه، یا اشغال ایتمک اراضی بی ترک ایده جگه. بونالیرک صلیحه میرم بر احتیاجلری وار. استانبولک بونالیر طرفدن اشغالی بالکز تورکر آراسته دکل، بوتون جهانده برهیجان تولید ایده جگدر. طبیعی بو یوک دولتر بواحتیالی بر طرف ایتمک ایچون بوناستانه کندی منافعی ده تا مین ایدن شرائطی قبول ایتمدر بولک صلیحی تمجیل ایده جگدر. بونالیرک متفق قوتله قارشى گلشنه و بریلجک جواب منفیدر. چونکه بو بولفودر. مقصدده بر طرفدن استانبول تورکر شی اضافه، دیگر طرفدن ترا کیده کی قلیات عسکره سی ستر ایتمکدر.

حاصلی بوناستان دلجه برجنایت اجراسته قرارورمردیگه استانبول اوسته یوروپه من. بز جنوب قومشول مرکز خولارلرندن واز کیدیکتی طنن ایدیورز. بونالیرک آناطولیده ده، ترا کیده ده مساعدانده بولونمغه بچوردرلر. چونکه بوکون شی شرائطه ترک ایدلین بولر ایا قارغه لقتن باشقه برشی دکلددر. بو یوک دولتر بونی بیلیرلر.

بروسه دن هجرت ایدن روملر روسه ده کی روملر اوراده آرتق تجارت دالا، برملیک دونه مکده اولسی دولایمیه نهادیا بوناستانه هجرت ایتمکده ایدلر. بونالیرک ایسه بولغری ما کدونیسا و ترا کیه

جمال پاشا تفلیسده نصل شهید ایدلدی؟

بوکونکی، ارمنیجه غزته لرلی تفلیس بخارلرندن آلدق لری خصوصی معلومات



جنایتک صورت و قهرنی گوستره قروکی

[۱ جمال پاشانک دوشدیک قهقه، ۲ نصرت بک دوشدیک قهقه، ۳ تریا بک دوشدیک قهقه، ۴ قاره کینک دوشدیک قهقه، ۵ بجهول قادیبک دوشدیک قهقه، ۶ قاتلرک فرار ایتمک استقامت]

«ژوفورنی جان» غزته سنک تفلیس غابری چار پاشانک قتل حقهده آیدمک معلومات و بر مکده دو:

« ۲۱ » نر آقشای ساعت ۱۰ راده لرده تفلیسک الک مشهور سوقا لرندن بو یوک بترو سوقا فنده موسس و واده یکی هودت ایتمش اولان جمال پاشا ایله ایکی باورلری [نصرت و تریا بکر] قتل ایلدی.

جمال پاشا نصرت بک قوتلرغه کیرمش اولدی ای حالده بو یوک بترو سوقا فنده دولاشمغه ایدی. باور تریا بک قراج آدم ایلرده یورو بوردی. جمال پاشا ایله ایکی باوری ژوفک و و سکی سوقا فک کوشه سته مواصات ایدر ایترا شنه منجهوله نک نمرنه اوغرا هرق قتل ایله بیلر، جمال پاشا ایله نصرت بک درحال و غا- ایتمدی، تریا بک بو یوک بترو سوقا فندن سولولاق سوقا فنده طوغرو یورو مک باشلا دیسه ده قاتلر طرفندن ۵۰ تروده آتیلای قورشونلرله بره دوشدی.

قاتلرک شایه فرارده افغاشیه آلاینه، لمسوب قاره کیله دیلانان اسنده بر اونی قاتلردی بریسی دروست ایتمک تشب ایتمش و اوتک قاتل آرقدا شتی قوزارقی ایچون طبایحه سیله

تعرضک اصل بون

EK-8. Suikastın gerçekleştiği yeri gösteren krokiyi ve suikastın ayrıntılarını içeren gazete haberi. Akşam, 9 Ağustos 1922, s.2

جمال پاشانك شهادتته عائد انطباعات

(تفليس) ده ارمني طرفندن صورت فجهه معلومه قتل ايدلش اولان مرحوم جمال پاشا ايله ياورلرته عائد ايلك انطباعات ايله



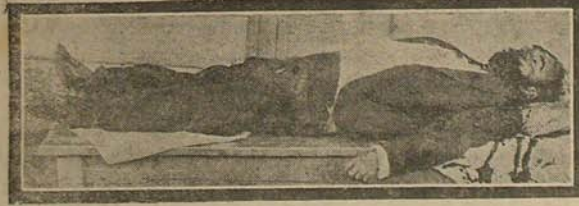
جمال پاشا مرحوم فراش شهادتته



جمال پاشا مرحومك ياورى ترا بك



جمال پاشا مرحومك ياورى نصرت بك



جمال پاشانك عقيب شهادتته البسهسى ايله آنان رسمى

مرحوم جمال پاشا ايله ياورلرى نصرت و ترا بكلك شهادتته عائد اولاراق (آقره) ظاهر مخصوص طرفندن كوندريان فوطوهر ايليرى درج ايديووز .
عقب شهادتته قائلر ايچنده رسلىر آنان بو وطنداشلمز ، روسلك ياديهي تحقيقات ايله ثبوت بولدينى اوزره (طاشناق) جين تشكلات خفيسنك صوك قربانلرى در .
بوسله جناياتك دها دوام ايدمكجه دلفرده بوق دكلدر . اومى تريب و قتل تشكيلاينك ناك شهادت سردبكي وطنداشلمز ازه سنده جمال پاشا بلخسه ارمنيله حسن معامله ايتمكه شهرت بولدينه نظرأ (طاشناق) قوميسنك جن ارمنيله ايليك طوقونالره قارشيله برحس منته ادى طوماديني اشبات ايتمكدهد . جمال پاشانك اصرار انكيز تنانده ارمنيلى بوكي ايشاردمك نيات مخصوصه لزندن طولايى برات اولهوق استندام و حقيق قاتلرك جمال پاشاي اطالستانك تمايشه خدمتدن منع ايلك ايسته بيلر اولدينى شيه سزدو . تاريخ . سائق صره اولورسه اولسون بوكي جنبانلرى دائما تخمين ايمش وانظام آلپوده جايلرى جزاسز برافاستدو .

مخلط محكم تكليفنى نصل رد ايتدى ؟

لوزان ۲۸ — (شرق اژانس) نك برتلفرانا .
مهمته نظرأ قايتولاسيونلر كوميسيون (دومبولوك) بريت (ناروق) نك رياستك التسده طولانمش و مختلط محكم مشهسن مذاكره ايتشدو .

مختفين مرخصلريك ديكرا ازانلر طرفنده و برين بيانندن سوكره صمت پاشا سوز الاروق متفتيك اجنيلره حاد دهورلده اجني حا كرك بولونماسى حقهسى تكذولريك غير قابل قبول اولدينى و بو تكليف توركي حا كيق ايله غير قابل تأليف اولدينى سوبه مشن و بو تكليف قايتولا .
سيونلك ك فنا و ك تكليف سيوره ديمشور .
صمت پاشا متفتيك تورك قواچته امنيت ايجمه مكده حذر اولدولرني و بو قواچته آلمش سته دن بري اوردا اسوق توقفا اجراي اكمام ايله ديكى و اولون مدنيك ادا ايدلدي و وجهه دني براساه اسناه ايجمه ديكى و لواين اجنيه دن ايجق برطاق ايجنيز مسئله لده ايرلدينى و تورك حا كريك اوردا دى مفرند . هيج بر وجهه آماشى درجه اولادولرني بيان ايله مشدر .

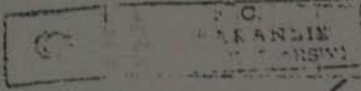
صمت پاشا بيانته دوام ايدمك تورك هيك مرخصه نك قواين شخصيه حاد مسائلك مل بر محكمه توديمه راضى اولمه حسن نتي ايراز ايله ديكى و اجني حا كرك توركيده اجراي عدالت ايله صسته مساهمه ايله هيجك ايتان ايش و اصول بلقان حكومتلرته و يونستانه تطبيق ايدمه مديي حاليه توركيه تطبيق ايدمك ايتنيور ، ديمشور . انكيز هيك مرخصه نك توركيده عدالتك تماميه تطبيق ايدمه ديكه دائر و نوع بولان بيانته قارشو صمت پاشا ايلكته حقيقه عدالتك موجود اولاديني حسن الفاظك ايجول ايجيلرك جوق چاليشدولرني سوبه مشدر . بو قطعه موسيو (بازر) مداخله ايدمك تورك هيك مرخصه نك رد ايلسي بول ايدمه هيجك و هيج بر دليل سرد ايلكزين صمت پاشا طرفندن متفتيك پرودمسك قايتولاسيونلر اكتهليكلى و ك ناميدر ديتله سندن متحير اولدينى سولش و فرانس هيك مرخصه نك بهمه حال تاينات اعطا ايدلننده ، صراولدينى و متفتيك تكليفاتى ايتلاكار و اعدالكار بولدينى بيان ايلشدر .

زاوول مرخصه ده موسيو (بازر) ك فكرته لغتراك و توركيه ك زاويتايك اوبه اتقا ايلسي سولش و طورشى دل طورشى به رد ايله معد اول بوزكار بر مقابل تكليفه بولنه بيلر ايدى .
بشمدر .

لورد (كوزون) ك معارضه اعتراضلرى :

لورد (كوزون) قايتولاسيونلر لوى بول بلقان حكومتانك بروفوت دوره كچيمه .
بكرى و بوجاك اولورده اجنيلرك مهم منانه لك اولمالارندن طولايى بولاقله وقوع بولدينى سوبه مشن و اجنيلر قناعت كچيمه دكارى حاليه

EK-8. Cemal Paşa ve yaverlerinin morgda çekilmiş resimlerini içeren gazete haberi. **Tevhid-i Efkar**, 30 Aralık 1922, s.1



 وزارت امور خارجه
 جمهوری اسلامی ایران
 معاونت امور کنسولی و مهاجرت

استخبارات شعبه بی
 ۶۹۹

کتبت ولیه ریاست جلیله سنه

قاصد استخبارات در برینگ ۲۸۱۷۱۱۵ تاریخ ۱۲ فروردین ۱۳۳۸:

« اسبج کجریه ناظری جمال پاشا برای مصیحت بالوده بولومقده اولده
 تقیس سفیر نجات بکلم « تموز ۲۸ ده تقیبه کلمه و بولومقده و بکلم
 اور پاشا اولنده احضار ایتمه دائره مخصوصه او ۹۰ یاوری
 و ایکی آدمی ایله برستمد. پاشا افغانستان کجریه اوزره برست
 اول موسفر واده بالو بکلمدی. نجات ایله مروری قرار و وضعده
 یوجیلقدن دوام ایله مدطری و ندر برینگ سربلک تقیبه (موجود)
 یا بیلدیرن جلیله رن استراعه وقت کجریه جطری غیر القمه در. یاورلر
 تروت اندی اولیس کوره تقیبه طرز و نه حرکت ایتمه. »

بمعلومات کتبت ولیه وارکانه حریره خوب ریاست و خارج و کالت
 جلیله لرین عرصه ایلمه راقتم.

مطبوعات و استخبارات در برینگ بی
 استخبارات در بی
 مسیبتنه

۲۸۱۷۱۱۶
 ۳۱۷۱۱۷ / ادوقه
 فضل

۱۲۷۲
 ۱۲۷۲

EK-10. Cemal Paşa'nın Tiflis'te sefir Muhtar Bey ile görüşüğünü ve Cemal Paşa'nın yaverleriyle birlikte Bolşeviklerce Oryant Otel'ine yerleştirildiğini belirten istihbarat raporu. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030 10/ 101 653 2, 16 Temmuz 1338

دولت قلمخانی

کلیه نامه ها و اسناد به بنام دولت قلمخانی

1. C
BAŞKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

تاریخ: ۱۳۳۸

تاریخ: ۱۳۳۸

« شهر مز بخاک حال یاتانک سلاطنه بعضه دولت اعانه سید روسی
تماماً در بعضه وقتها عدلیه و قضا عدلی و قضا عدلی و قضا عدلی و قضا عدلی
اجتایا ایندی رکنه در لر . سو قصه دره مقیم جمال یاتانک روسلار ساسای در قلمخانی
وقتیه بخت ایله بر یولچیک ویردی سالیله وقت افادانه بوراده های
فکر و تخیلی تقوی ایله حک ما حصه کوره ملکه در . بیانات واحده نظر
موسقو واده کله بکی صیره واده یاتانک تدار اقصا سنا عزیمت حمده المار
ایندی کله آرزوی بولنه و کله قبول ایله سله ، عزیز ساری صفیه
موسقو واده اختیار اجات تطیف اولوندر . تطیف صیدی قازونده
سوقنی او آنده تقیر ایله یاتا موسقو واده اقامی رد ایله رک آنقره
عزیمتک دها مناسب اولاصقی و بر یادری بو خصوص ایچونه آنقره
اعزام ایله حکی در میانه قیصر بر زمانه موسقو وای ترک ایچیه و

اداره
۱۳۳۸
صفحه

EK-13 (A). Kars İstihbarat Müdürlüğü'nün Cemal Paşa suikastının Ruslar tarafından yapıldığına dair görüşlerini içeren belgenin birinci sayfası. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030 10/ 101 653 23, 17 Ağustos 1338

وزارت جنگ
معاونت و مستشاران

استعلامات
معه سدرده جاب شبر از عا جانہ مدد حرا طہرہ . آناطونیک ر
کوشندہ ابرام طریقہ انور پاشا یحییٰ الحاقی بیہ تاملہ اولر بولونور
پاشانک تعقیب و ردوی معاقب پاییلارہ راسمہ عجمی تعقیب
واقعاتکادہ کی اورام طہرہ بی ائدہ ائیک ایچوم سفد نامور اقامہ
ایستدرہ . آنقرہ بکوشه ردوی طہرہ بکدہ آنقرہ جواب قادر
قوجور پاییلارہ استراحت ائدہ فراغی رضی بالنتیجہ عجمی شاکدہ دہ
سفدرہ بولونور ائدہ سئک نامکدود قوت و قدرتی ائدہ
بولونور ائدہ جیقا دائرہ سئک صحارہ ائدہ سئید ایللری و تقدیم
دوام ایچہ سئدین جیقا فایک زده صوکرہ و آنقرہ ائدہ
جیقارہ آداملریک دہ فاعلملری شبرہ تعقیب عزمندہ بولونور ائدہ سؤقصدی
ترتیب و ادارہ ایندک کھونہ کافی بودیل اولارمہ ارا ائدہ ایللکدہ در .»
برای معلومات عرصہ اولونور ائدہ

مطبوعات و استخبارات و اخبار

ع

۲۸۱۸۱۷

030	10			101	653	23
-----	----	--	--	-----	-----	----

EK-13 (B). Kars İstihbarat Müdürlüğü'nün Cemal Paşa suikastının Ruslar tarafından yapıldığına dair görüşlerini içeren belgenin ikinci sayfası. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, 030 10/ 101 653 23, 17 Ağustos 1338